

DİNİ PSİKOLOJİ VE İSLAM PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA DİN PSİKOLOJİSİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

Sevde DÜZGÜNER*

Öz

İnsanın bizzat tecrübe ettiği ve hayatının her anında etkilerini hissettiği bir olgu olan din, uzun zamandır psikolojik araştırmanın konusu olmuştur. Dini bir inanca sahip olup olmamasının birey üzerindeki etkilerini inceleyen bilim dalı olan din psikolojisinin ortaya çıkışı, psikoloji ile eş zamanlıdır. Nitekim psikolojinin kuruluşunda önemli rol oynamış olan Wundt, James, Watson, Freud ve Maslow gibi psikolog, teorisyen ve araştırmacılar, bireyin inanç dünyası ile ilgili konulara eserlerinde yer vermişlerdir. Günümüze kadar olan süreçte ise din psikolojisi alanında yapılan pek çok çalışma, kutsal bir varlığa inanmayı veya inanmamayı tercih etmenin duygu, düşünce, davranış, tutum, kişilik, kimlik gibi psikolojik yapılar üzerindeki etkisine ışık tutmuştur. Psikolojinin bir alt dalı olan din psikolojisi artık zengin bir literatüre sahiptir. Din, yeme içme alışkanlıklarından sosyal ilişkilerine, dünya görüşünden aile yapısına kadar hemen her boyutta bireyi etkileme, değiştirme ve dönüştürme potansiyeline sahip olduğu için din psikolojisini araştırma alanı da psikolojinin araştırma alanı kadar geniştir. Bugün ise artık din psikolojisi, kendi alt araştırma dallarını oluşturabilecek kadar geniş bir kapsama ulaşmıştır.

Diğer disiplinlerde olduğu gibi din psikolojisi de yeni yönelim, yaklaşım, araştırma yöntemleri ile gelişmektedir. Bu durum da alanın sınırlarının yeniden çizilmesi ve kapsamının tekrar gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu makale, din psikolojisinin kapsamının zaman içerisindeki değişimini ortaya koymakta ve güncel verilerin ışığında yeni yönelimlere işaret etmektedir. Bu nedenle makale, din psikolojisi alanında dine yönelik tutum açısından farklı yaklaşımlar tespit etmektedir. Bu yaklaşımların sistematik olarak ele alınması için bir model önermekte ve hem dünya geneli hem de Türkiye özelinden bu yaklaşımlar ile ilgili örnekler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, dini psikoloji, İslam psikolojisi, Tasavvuf psikolojisi, tarih, zamanın ruhu

RECONSIDERING PSYCHOLOGY OF RELIGION IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS PSYCHOLOGY AND ISLAMIC PSYCHOLOGY

Abstract

As a phenomenon experienced and felt the effects of it at any moment by human being himself, religion has been a subject for psychological research. The emergence of psychology of religion which investigates the effects of belief or disbelief on human life is almost simultaneous with the emergence of psychology. The pioneers of psychology like Wundt, James, Watson, Freud, and, Maslow have included the religious beliefs of individuals in their opus. Up to now, numerous studies in the field of psychology of religion have shed light on the effects of belief or disbelief to a higher being on psychological elements like emotions, thoughts, behaviors, attitudes, personality, identity, and so on. Recently, psychology of religion, a sub-branch of psychology, has a rich literature. The research area of psychology of religion is as extensive as psychology since religion has the potential to affect, to change and to transform the individual at almost all

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-mail: sevdeduzguner@hotmail.com

dimensions from eating and drinking habits, social relationships to family structure and world view. Today the scope of psychology of religion is wide enough to produce its own sub-fields as cognitive psychology of religion, social psychology of religion, developmental psychology of religion.

Psychology of religion has branched out via new tendencies, approaches, and, research methods. Therefore, it is a necessity to draw the lines of the area and to review the contents of it. The aim of this article is to reveal the changings of the scope of psychology of religion throughout the history and to refer to the new tendencies under the light of recent studies. It indicates various approaches in terms of attitudes towards religion in the literature. The article also presents a model to discuss these approaches systematically including examples from both the world and Turkey.

Keywords: Psychology of Religion, Religious Psychology, İslamic Psychology, Psychology of Sufism, history, zeitgeist.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih:18.08.2017; Yayın Kurulu ve Hakem Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 15.11.2017

Giriş

İnsanın kendini tanıma ve anlama çabası tarihin ilk dönemlerinden beri var olmuştur. Bu süre içerisinde pek çok düşünür, din adamı, yazar ve şair insana dair sorgulamalara girmiş ve çeşitli görüşler ileri sürmüştür. Bu görüşlerin bir kısmı bu düşünürlerin kendi çıkarımlarına dayanırken bir kısmı da dinlerin insana dair öğretilerine dayanmaktadır. Dolayısıyla “insan kimdir?” şeklindeki kadim soruya iki ayrı kaynaktan cevap verildiği söylenebilir. Bunlardan ilki Allah, Tanrı veya aşkın varlık tarafından kutsal metinler aracılığıyla verilen cevaplardır. Örneğin Kur’an-ı Kerim’de Allah, insanı anlatan pek çok ayete yer vermiştir. “İnsan kimdir” sorusuna cevap veren ikinci kaynak ise insanın bizzat kendisidir. Düşünürlerin insan görüşleri çoğunlukla felsefe alanı içerisinde değerlendirilmiştir. Pozitif bilimlerin kurulmasıyla birlikte ise psikoloji, doğrudan insanı inceleyen bilim dalı olarak ortaya çıkmış ve felsefenin spekülâtif yönteminden uzak bir şekilde insana dair teoriler ileri sürmüştür.¹ Günümüzde psikoloji denince akla insana dair düşünce ve araştırmalar gelse de psikolojinin bilimsel serüveni yakın bir geçmişte başlamıştır. Tarih boyunca ileri sürülen insana dair görüşlerin çokluğu göz önünde tutulursa psikolojinin ancak 19. Yüzyılda bağımsız bilim dalı haline gelmesi ilginç gelebilir. Ancak süreç, pozitif bilimlerin doğması ve psikolojinin de kendini bir bilim dalı olarak ortaya koymasını sağlayan bir dizi gelişmenin ışığında ilerlemiştir. Meşhur bir ifadeyle söylenebilir ki psikoloji kısa bir tarihe ancak köklü bir geçmişe sahiptir.

İnsan çok boyutlu ve çok komplike bir varlık olduğu için kurulmasından itibaren psikolojinin konusu hızla genişlemiştir. Diğer taraftan insan, içinde

1 Ali Ayten ve Sevede Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisi*, İstanbul 2017, s. 15-16.

bulunduğu zamanın koşullarına göre değişen dinamik bir yapıya da sahip olduğu için psikolojinin inceleme alanı, zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Psikolojinin konusunun genişlemesi ve değişmesi, psikolojinin alt dallarının doğmasına neden olmuştur. Bunlardan birisi de din psikolojisidir. Ancak söz konusu değişim ve gelişimler psikoloji gibi din psikolojisinin de zaman zaman kendi kapsamını yeniden belirleme ihtiyacını gündeme getirmiştir. Genellikle “zamanın ruhu” olarak nitelendirilen bu durum, yeni ihtiyaçların gündem oluşturacak kadar artması ve devamında köklü değişikliklerin yapılmasını kapsamaktadır.

Elinizdeki makale, psikoloji ve din psikolojisinin konu ve yaklaşımlarının zaman içerisindeki değişimini ele almaktadır. Makalenin amaçları üç noktada toplanmıştır. (1) psikoloji ve din psikolojisinin tarihsel gelişiminde zamanın ruhunun etkisini ortaya koymak (2) din psikolojisinin günümüzdeki alanını belirlemek ve mevcut yeni ihtiyaçlara işaret etmek (3) yeni gelişmeler ışığında din psikolojisi yaklaşımlarını sistematik olarak ele almak için bir model sunmak. Makale, din psikolojisinin bir kabuk değiştirme sürecinde olduğu öngörüsüne dayanmaktadır ve dünyada ve Türkiye’de din psikolojisinin çerçevesini yeniden çizme çabasını içermektedir.

Psikolojinin Kuruluşu ve Gelişimi

Avrupa’da ortaya çıkan pozitif bilimsel yaklaşımın temellerinin 13. Yüzyıla kadar uzandığı söylenebilir. Bu dönemde bilim, sanat, edebiyat gibi pek çok alanda erken Rönesans adı verilebilecek bir sıçrama yaşanmış, modern bilimin kavramsal çerçevesine dair ilk izler ortaya çıkmaya başlamıştır.² Üniversite ve hastane gibi araştırma merkezlerinin kurulması da bu süreçte olmuştur. Ancak otorite konumundaki kilise, bu kurumları kendi egemenliği altında tutmaya çalıştığı için tam anlamıyla bir pozitif bilimsel yaklaşımdan bahsedilemez.³ Çünkü bu dönemde kilise, üniversite ve hastanenin kurulmasını desteklemiş ve buraları kendi amaçları doğrultusunda yöneteceğini düşünmüştür. Dolayısıyla siyaset ve kiliseye karşı çıkanlar ile gerçekten psikolojik sağlık problemi yaşayanlar birbirinden net sınırlarla ayrılmış değildir. Nitekim 13. Yüzyıl ile 17. Yüzyıl arasında süren “cadı avı”, siyasi iktidar ve kilisenin kendilerine başkaldıranlara olduğu kadar bugün psikolojik rahatsızlık olarak nitelenebilen pek çok belirtiyi gösteren kişilere de türlü işkencelerin yapılması ve yakılarak öldürülmesi buna örnektir.⁴ Diğer taraftan 15. Yüzyılda başlayan coğrafi keşifler ve o dönemin teknoloji alanındaki yeni buluşlar, maddi refahın artmasını sağladığı gibi ortaya çıkan burjuvazi sınıfı da kilisenin otoritesini sarsmaya başlamıştır. 16 ve 17. Yüzyılları etkisi

2 Ali Babaoğlu, *Psikiyatri Tarihi*, İstanbul 2002, s. 69.

3 Gamze Güngörmüş Kona, *Batıda Aydınlanma Doğuda Batılılaşma*, İstanbul 2005, s. 29-30.

4 Babaoğlu, *Psikiyatri Tarihi*, s. 79 vd.

altına alan Rönesans ve reform hareketleriyle birlikte artık pozitif bilimsel yaklaşımın temeli olan akılcılık öne çıkmaya başlamıştır.⁵ Kopernik'in güneş merkezli sistem teorisi ile Galileo'nun teleskopu icadı, ayrıca Descartes ve Newton'un fikirlerinin etkisiyle, 19. yüzyılda insanın rolü hakkındaki algımanın değişmesine yol açmıştır. Dünyanın güneş sisteminde sıradan bir gezegen olduğu ile insanın canlılar sınıfına ait sıradan bir varlık olduğu görüşü, her ikisini de incelenebilir ve mantıkla açıklanabilir bir noktaya getirmiştir.⁶ Otomatlar ve saatlerin icadı da benzer bir etkiye sahip olmuştur. Nitekim dönemin saraylarına inşa edilen mekanizmalarda, bir taş a veya basamağa basıldığında oradaki bir heykel harekete geçmekteydi. Bu örnek dönemin düşünürlerinin insan davranışlarının dış nedenlerle olabileceğini fikrini tartışmalarına yol açmıştır. Diğer taraftan saat gibi kendi içinde hareket eden kapalı bir mekanizmanın icadı da evren ve insanın da bir saat gibi olabileceği fikrini doğurmuştur. Mekanizma içindeki parçaların birbirini etkilemesi determinizm, saatin parçalara ayrılarak incelenebileceği gerçeği de indirgemecilik teorileriyle neticelenmiştir.⁷ Böylece insanın davranışları ve yaşadığı içsel süreçler farklı bir yaklaşımla incelenmeye hazır hale gelmiştir. O dönemde mevcut bulunan yaklaşım Tanrı'nın insana dair söylediklerini esas almak iken değinilen gelişmeler ışığında yeni bir yaklaşım ortaya çıkmaya başlamıştır. Dönemin düşünürleri dini öğretilere atıfta bulunmadan kişisel görüş ve gözlemlerine dayalı bir yaklaşım ileri sürmüşlerdir. İnsana dair bu yaklaşımın güç kazanmasında köşe taşı olarak nitelendirilebilecek isimlerin öne çıktığı söylenebilir.

Avrupa'daki aydınlanma hareketini başlattığı kabul edilen Locke, "doğuştan getirilen ilkeler" fikrini reddederek insanın bilgileri deneyim yoluyla edindiğinin altını çizmiştir.⁸ Psikoloji açısından en önemli eseri olan *An Essay Concerning Human Understanding* (İnsan Anlaması Üzerine Bir Deneme, 1690) isimli kitabında o, zihinsel işlemler, algılama, dil ve çağırışım gibi konulara değinmiştir.⁹ Locke'un görüşlerini eleştiren Berkeley, bilgilerin deneyimlerden değil duyulardan elde edildiğini ileri sürmüştür. Dünyanın göz, kulak, burun gibi farklı organlar aracılığıyla algılandığını ifade eden Berkeley¹⁰, algı farklılıklarına odaklanarak psikolojinin bilimsel kapsamının belirlenmesine katkıda bulunmuştur. Onun görüşleri, Psikoloji'de "öğrenme" ve "gözlem-deneyim" kavramlarının ön plana çıkmasına da yardımcı olmuştur.¹¹ Ancak

5 Güngörmüş Kona, *Batıda Aydınlanma Doğuda Batılılaşma*, s. 32 vd.

6 Robert Crapps, *An Introduction to Psychology of Religion*, Georgia 1986, s. 3-4.

7 Duane Schultz ve Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, (çev. Yasemin Aslay), İstanbul 2002, s. 57-60.

8 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1993, s. 330.

9 John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, (çev. Vehbi Hacıkadiroğlu), İstanbul 1996.

10 George Berkeley, *İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine*, (çev. Halil Turan), Ankara 1996, s. 45 vd.

11 Frank Bruno, *Psikoloji Tarihi*, (çev. Gül Sevdiren), İstanbul 1996, s. 49-50.

psikolojinin sınırlarının daha net hale gelmesi Hume'un fikirleri ışığında olmuştur. O, kendinden önceki çoğu düşünür gibi ruh-beden etkileşimine dair tartışmalara girmemiş, *ruh* kavramını etkin bir şekilde eleştirmiş ve *ruh*un yerine *içsel yaşantılara* dikkat çekmiştir. Bunlar arasında algılar, imgelemler, anılar ve duyguların yer aldığını söyleyen Hume, zihinsel işlevlere ve duygusal yaşantılara dikkat çekmesi açısından önem taşımaktadır.¹² Zihnin belli çağrışım yasaları çerçevesinde çalıştığı görüşünün aksini savunan düşünürler de zihnin pasif değil aktif bir yapı içerdiğini iddia etmişlerdir. Bu görüşün önde gelen ismi olan Leibnitz, geliştirdiği *monadoloji* (monadology) teorisinde fiziksel dünya ve zihinsel deneyimlerin aynı gerçeğin iki ayrı yönü olduğunu, bedenin atomlardan oluşması gibi zihnin de monadlardan oluştuğunu ve zihinsel süreçlerde monadların aktif rol oynadığını iddia etmiştir.¹³ Görüldüğü üzere 13. Yüzyıldan 18. Yüzyıla kadar olan dönemde evrene ve insana bakışta yaşanan değişimler, psikolojinin bilim dalı haline gelişinde etkin rol oynamıştır.

18. yüzyılda Fransız Devrimi'nin (1789) de etkisiyle Avrupa'da yaşanan siyasi, sosyal ve dini açıdan çalkantılı dönem, *aydınlanma* olarak isimlendirilen köklü değişimleri içinde barındıran dönemdir. Aklın üstünlüğüne olan inancın yaygınlaşması, felsefi düşünce ve bilimsel gelişmelere yön vermiştir. Bu dönemde benimsenen delile dayalı bilimsel bilginin esas kabul edilmesi, bir sonraki yüzyıldaki gelişmelerin temelini oluşturmuştur.¹⁴ Psikoloji açısından ise düşünürlerin gündeminde zihinsel süreçler, duyum ve algılamalar yer almıştır ve deneysel yaklaşım öne çıkmaya başlamıştır. Örneğin Mesmer hayvan manyetizması ismini verdiği bir kuram geliştirmiş ve hipnoza benzer bir yöntemle psikolojik rahatsızlıkları tedavi ettiğini iddia etmiştir. Bilimsel olmamakla suçlansa da Mesmer, ruhsal bozuklukların çevresel faktörlerle oluştuğu yönündeki görüşün yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur. Böylece bireyin olumsuz şartlardan etkilenerek rahatsızlanmasına neden olan psikolojik süreçler incelenmeye başlanmıştır. Bu gelişme, hem Psikoloji'nin bir disiplin haline gelmesine zemin hazırlamış hem de psikolojik rahatsızlığı olan hastalara uygulanan insanlık dışı işkencelerin sona ermesine yardımcı olmuştur.¹⁵ Nitekim Fransa Bicetre Hastanesi'nin başhekimisi Pinel, 1793 yılında 12 ruh hastasının zincirlerini çözerek tarihe geçmiştir.¹⁶ Bu olaydan sonra ise psikolojik hastalıklar tıbbi açıdan incelenmeye başlanmış, çeşitli tedavi yöntemleri geliştirilmiş ve psikiyatri ayrı bir disiplin haline gelmiştir. Heinroth, 1827'de Leipzig Üniversitesi'nde Psikiyatri alanında akademik ka-

12 Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul 1994, s. 287.

13 Schultz ve Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, s. 500; Bruno, *Psikoloji Tarihi*, s. 59-60.

14 Güngörmüş Kona, *Batıda Aydınlanma Doğuda Batılılaşma*, s. 74.

15 Schultz ve Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, s. 504-505.

16 Babaoğlu, *Psikiyatri Tarihi*, s. 93.

riyer yapmış ve 1827'de Almanya'nın ilk "psikolojik tedavi" profesörlüğünü almıştır.¹⁷ Aynı yıllarda psikoloji henüz ayrı bir bilimsel disiplin olarak kabul görmüş değildir ancak psikiyatri alanındaki gelişmeler psikolojinin bilimsel kuruluşunu kolaylaştırmıştır. Çünkü bu alanda yapılan araştırmalar, insan davranışının temelleri, beyin fonksiyonları ve duyuların işleme sistemleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu da deneysel psikolojinin gelişmesinde önemli bir gelişmedir.¹⁸

Yukarıda değinilen gelişmelerin yanı sıra insanın bilimsel araştırma konusu haline gelişinde etkin olan diğer bir gelişme, Darwin'in doğal ayıklanma ve evrim teorilerinin büyük yankı uyandırması olmuştur. *The Origin of Species* (Türlerin Kökeni, 1859) isimli kitabına göre bütün organik varlıklar, geometrik bir oranda gelişmeye çalışmaktadır. Bunun için hayatla mücadele etmek ve büyük yıkımlara maruz kalmak zorundadırlar. Bu mücadeleyi kazanan varlıklar yaşamlarını sürdürür.¹⁹ Bu teori, insan ve hayvan davranışlarının biyolojik kökenlerine ve organizmanın çevreye uyum sağladığına işaret etmesi açısından önemli görülse de²⁰ doğal ayıklanma teorisini insan ırkına yansıtan kişi Darwin'in kuzeni Galton; evrim teorisini psikolojik alanda meşhur eden kişi ise Spencer olmuştur. Aslında Galton, insanın sahip olduğu yetenekleri, zihinsel kalıtım ve bireysel farklılıklar açısından ele alarak zeka testleri geliştirmiştir. Üstün yetenekli insanların bir araya getirilerek soyarıtımı (eugenics) yapmayı savunması dikkatleri de eleştirileri de üzerine çekmiştir.²¹ Onun değişkenler arasındaki ilişkileri (correlations) ölçme girişimleri²², bugün psikolojik araştırmalarda sıkça kullanılan t testi ve varyans analizleri gibi istatistik tekniklerinin gelişmesine yardımcı olmuştur.²³ Diğer taraftan Spencer, 1856 yılında *The Principles of Psychology* (Psikolojinin İlkeleri) isimli bir eser kaleme almıştır ve evrimin kapsamını genişleterek sosyal alana yansıtmıştır.²⁴ *Sosyal Darwincilik* olarak bilinen yaklaşımı, doğada olduğu gibi toplumda da güçlü olanların hayatta kaldığı, kültürel rekabetin zayıf olanın ortadan kalkması yönünde devam ettiğini görüşü üzerine kurulu durumdadır.²⁵ Böylece insan davranışlarının çevresel ve biyolojik kökenleri araştırma konusu haline gelmiş, öğrenme gibi zihinsel süreçler kadar kalıtımın psikolojik etkileri konuları da tartışılmaya başlanmıştır.

17 Babaoğlu, *Psikiyatri Tarihi*, s. 104.

18 Graham Richards, *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*, (çev. Süleyman Topal ve Ali Yılmaz), İstanbul 2005, s. 43.

19 Charles Darwin, *The Origin of Species*, New York 1909, s. 92.

20 Neil Carlson et al., *Psychology*, Massachusetts 2000, s.19.

21 Schultz ve Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, s. 208-209.

22 John G. Benjafield, *A History of Psychology*, Needham Heights 1996, s. 63.

23 Richards, *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*, s. 60-61.

24 Richards, *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*, s. 52.

25 Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 683.

Psikolojinin inceleme alanına dair çalışmaların sayısı artarken yeni yaklaşımların felsefi spekülâtif yöntemin dışına doğru kaydığı gözlenebilir hale gelmiştir. Bu ihtiyaca ilk işaret kişinin, psikolojinin kurucusu kabul edilen Wilhelm Wundt'un olmaması ilginçtir. Aslen eğitim felsefecisi olan Herbart, 1825 yılında, Psikoloji'nin felsefenin bir dalı olarak değil, başlı başına bir doğa bilimi olarak kabul görmesi gerektiğini fikrinin ileri sürerek zihnin içeriğinin çok sayıda basit fikirden oluştuğunu, her bir fikrin enerji deposu olduğunu ve insan tecrübesinde yer edinmek için diğer fikirlerle mücadele ettiğini ileri sürmüştür.²⁶ Onun geliştirdiği eğitim sürecinin beş basamağı olan hazırlık, sunum, ilişkilendirme, genelleme ve uygulama aşamaları günümüz eğitim psikolojisi için halen önem taşımaktadır.²⁷ Herbart'ın psikolojik araştırmalarda matematiksel işlemlere ihtiyaç olduğu yönündeki iddiası Weber ve Fechner'i etkilemiştir.²⁸ Bu iki araştırmacı *psikofizik* adını verdikleri bir araştırma alanında uyarıcının şiddetine organizmanın verdiği tepkiler üzerine deneyler yapmışlardır. Aynı dönemde Helmholtz, duyular üzerine pek çok deney gerçekleştirmiş, zihnin bedeni beyin aracılığıyla etkilediği düşüncesiyle nöronlar ve beyini incelerken fizikçi bakış açısını korumuştur.²⁹

Görüldüğü üzere 19. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde, psikolojinin konuları istatistiksel olarak ve deney yöntemiyle ele alınmaya başlanmıştır. Yapılan deneysel araştırmalar ve fizyolojik ölçümler, insanın davranış ve düşüncelerine dair yeni teorilerin ileri sürülmesine neden olmuştur. Psikolojinin bağımsız bir bilim dalı olarak yoluna devam etmesinin bir ihtiyaç olduğu görüşü genel olarak kabul edilmiştir. Wundt'un, felsefe ve fizyoloji gibi alanlarda çalışsa da yeni bir bilim dalının sınırlarını çizdiğini iddia etmesi ve araştırmalarına sadece fizyolojik açıdan değil psikolojik açıdan da yaklaşması onu diğer düşünür ve araştırmacılardan ayırmıştır. Wundt, yeni bir bilim olarak psikolojiyle ilgili ilk düşüncelerini *Beitrag zur Theorie der Sinneswahrnehmung* (Duyusal Algılama Teorisine Katkılar, 1858) isimli kitabında kaleme almıştır. Ardından Psikoloji için önem arz eden diğer kitabı *Vorlesungen über die Menschen-und Thierseele*'yi (İnsan ve Hayvan Zihinleri Üzerine Dersler, 1863) yayımlanmıştır. Psikolojinin ayrı bir disiplin haline gelmesi gerektiğini savunan Wundt, nihayet 1874 yılında yayınladığı *Grundzüge der physiologischen Psychologie* (Fizyolojik Psikolojinin İlkeleri) isimli kitabının önsözünde de bu düşüncesini açıkça ifade etmiştir.³⁰ İnsanın duyusal ve bilişsel süreçlerine odaklanmış olan çalışmalarıyla 1875 yılında Leipzig Üniversitesi'nde

26 J. M. Stephens, *Educational Psychology*, New York 1956, s. 241.

27 Benjafield, *A History of Psychology*, s. 51-52.

28 O. L. Zangwill, *Modern Psikolojinin Gelişimi*, (çev. Yılmaz Özakpınar), Konya 1990, s. 2-3.

29 Robinson, Daniel N., *An Intellectual History of Psychology*, London, Sydney and Auckland 1995, s. 278.

30 Schultz ve Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, s. 114-115 ve 121-122.

felsefe profesörü unvanı alan Wundt, 1879 yılında aynı üniversitede kurmuş olduğu psikoloji laboratuvarı ile psikolojinin ayrı bir disiplin olarak kurulmasını sağlamıştır.³¹ Leipzig Üniversite binasının son katında yer alan üç odadan ibaret olan laboratuvarın kuruluş yılı olarak 1879'un ilan edilmiş olması, odaların o tarihte laboratuvar haline getirilmesinden değil; bir yüksek lisans öğrencisinin ilk bağımsız araştırmasını bu yılda tamamlamış olmasından kaynaklanmıştır. Aslında Harvard Üniversitesi'nde fizyoloji dersleri veren ve sonraları psikolojiye ilgi duyan William James, bir dönem Wundt'u ziyaret etmiş ve ondan dört yıl önce 1875'te kendi laboratuvarını kurmuştur. Ancak James burayı, araştırma yapmak ve araştırmacı yetiştirmekten ziyade uygulama yapmak için kullandığından bilimsel psikolojinin kuruluşu James'e değil Wundt'a atfedilmiştir.³² Wundt, 1881 yılında, laboratuvarının yayın organı olan *Philosophistische Studien* (Felsefe Çalışmaları) isimli dergiyi çıkarmaya başlamış; 1906 yılında da derginin ismini *Psychologie Studien* (Psikoloji Çalışmaları) olarak değiştirmiştir.³³

Değinen gelişmelere rağmen ayrı bir bilim dalı olan psikolojinin hızla kabul görüp yaygınlaştığı söylenemez. Çünkü 1879'da kurulan laboratuvar, alanın resmi başlangıcı kabul edilse de Alman üniversitelerinde psikoloji dersleri 1941 yılına kadar felsefe bünyesinde okutulmuştur.³⁴ Leipzig Üniversitesi'nde psikiyatri derslerinin 1811 yılında okutulmaya başladığı göz önünde tutulursa³⁵ psikolojinin kabulü ve gelişmesinin daha uzun sürdüğü söylenebilir. Bu noktada belirtmek gerekir ki tarih yazımı söz konusu olduğunda hemen hiçbir alanda tek tip bir anlatım yoktur. Psikolojinin bir bilim olarak kabul edilmesi konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Görüldüğü üzere Wundt'a yakın dönemlerde duyum ve algı üzerine deneyler yapan başka araştırmacılar, kurulmuş laboratuvarlar ve hatta psikolojinin ayrı bir bilim dalı olması gerektiğini ileri süren başka isimler de vardır. Üstelik Wundt, psikolojiyi ayrı bir bilim dalı olarak görse bile onu bir doğa bilimi olarak görmemesi sebebiyle de eleştirilmiştir. Gerçekten de psikolojinin bilimsel kimliği, Wundt'tan sonra gelen psikologların ölçülebilir ve ampirik çalışmalara önem vermesiyle netleşmiştir. Wundt'un ciltler dolusu eseri *Völkerpsychologie* (Topluluklar Psikolojisi, 1920) ve kullandığı içebakış yöntemi sonraki yıllarda bilimsel bir yaklaşım içermemekle eleştirilmiştir. Eser uzun yıllar içerisinde tamamlandığı için birbiriyle tutarsız bölümler içerdiği, sağlam bir metodolojiye sahip olmadığı, üst düzey psikolojik fenomenlerin incelenmesinde deney

31 Zangwill, *Modern Psikolojinin Gelişimi*, s. 3; Wayne Weiten, *Psychology Themes & Variations*, Stamford 2001, s. 3; Dodge Fernald, *Psychology*, New Jersey 1997, s. 10.

32 Fernald, *Psychology*, s. 10.

33 Schultz ve Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, s. 123-124.

34 Schultz ve Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, s. 135.

35 Babaoğlu, *Psikiyatri Tarihi*, s. 120.

yönteminin yetersiz olduğunu iddia ettiği ve bireysel psikoloji değil kolektivist psikolojiyi savunduğu için de eleştirilmiştir.³⁶ Ancak psikolojinin ayrı bir disiplin olarak kurulmasının Avrupa ve Amerika'da genel olarak kabul görmüş olan gelişim süreci yukarıda değindiğimiz şekildedir.³⁷

Burada şu noktayı netleştirmek gerekir. Wundt, psikolojinin ayrı bir bilim olması gerektiğini söyleyerek ve bir psikoloji laboratuvarı kurup buradan yüksek lisans öğrencisi yetiştirerek psikolojinin bilim dalı haline gelmesini sağlamıştır. Ancak o, dini tecrübe dahil insanın pek çok tecrübesinin deneysel çalışmalarla açıklanamayacağını savunarak psikolojinin alanını deneyle sınırlı tutmadığı için bilimsel açıdan eleştirilmiştir. Bu kadar eleştirilmesine rağmen Wundt'un, psikolojinin resmen kurucusu sayılması, zamanın ruhuna işaret etmektedir. Çünkü o dönemde psikolojinin temel konuları ele alınmaya başlamış, farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış ve psikolojini ayrı bir disiplin olarak kurulması yönünde yaygın bir kanaat oluşmuştur. Katı pozitivist yaklaşımı kabul etmese de Wundt'un laboratuvarı bu kanaatin fiiliyata dökülmesi şeklinde tarihe geçmiştir. Wundt'un laboratuvarında yetişmiş ve deneysel araştırmalara önem veren pek çok araştırmacı dünyanın farklı yerlerinde psikoloji laboratuvarları kurarak psikolojinin gelişmesine ciddi katkı sağlamıştır. Örneğin bu araştırmacılardan ilki olan G. Stanley Hall, Harvard Üniversitesi'nde psikoloji eğitimi alarak 1883 yılında Johns Hopkins Üniversitesi'nde Amerika'daki ilk psikoloji laboratuvarını kurmuştur. Dört yıl sonrasında Amerika'nın ilk psikoloji dergisini yayınlamaya başlamıştır. Dahası o, 1892 yılında -psikoloji alanında otorite olma özelliğini bugün dahi koruyan- 1892'de Amerikan Psikoloji Derneği'nin (American Psychology Association, APA) kurulmasına büyük destek vermiş ve başkanlığına seçilmiştir.³⁸ İleride değinileceği üzere Hall, din psikolojisi alanında da öncü adımlar atmıştır.

Bilim dalı haline gelişinin ardından psikoloji çalışmaları pek çok üniversitede yapılmaya başlanmıştır. İlk dönem psikoloji çalışmaları olarak nitelendirilebilecek bu dönemde ele alınan konular daha ziyade görme, duyma, dokunma duyuları, tepki ve algı süreleri, dikkat ve kelime çağrışımı üzerine yoğunlaşmıştır ve içgözlem metodu benimsenmiştir.³⁹ Bu araştırmalar, deneysel psikoloji, bilişsel psikoloji ve insan ve hayvan davranışlarının ölçülmesi alanlarının gelişmesine yardımcı olmuş ve psikolojinin temel konuları böylece ortaya çıkmaya başlamıştır ve bu görüş psikolojinin sadece gözlenebilen

36 Jacob A. Belzen, "Methodological Concerns in the Psychology of Religion: Continuities, Losses and Transforming Perspectives", *Religion*, V. 35, 2005, s. 151 vd

37 Alternatif görüşler için bkz. Roger Smith, "The History of Psychological Categories", *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, V. 36, 2005.

38 Weiten, *Psychology Themes & Variations*, s. 3.

39 Carlson, *Psychology*, s. 16.

davranışlara odaklanması gerektiğini savunan davranışçı yaklaşıma kadar böyle devam etmiştir.⁴⁰ Wundt'tan günümüze kadar psikolojinin ele aldığı konu, metod ve teoriler çok gelişmiş ve farklı yönler doğru evrilmiştir.⁴¹ 19. Yüzyıl psikoloji için kuruluş yüzyılı, 20. Yüzyıl ise farklı yaklaşımların ortaya çıkması neticesinde gelişme yüzyılı olmuştur. Bu ekollerin psikolojiye kazandırdığı yeni teori, bulgu ve ölçekler bilim dalını çok daha farklı noktalara taşımıştır. Psikolojinin konusu da insana dair farklı yaklaşımlara dayalı olarak değişiklik göstermiş ve zaman içerisinde çeşitlenmiştir. Örneğin Wundt'un içebakış yöntemini bilimsel olmadığı gerekçesiyle eleştiren davranışçı yaklaşım psikolojinin sadece gözle görülebilen ve ölçülebilen davranışları konu edinmesi gerektiğini iddia etmiştir. Psikanalitik yaklaşım ise bilinçaltı süreçlere işaret ederek psikolojinin konusunu bilinçten bilinçaltına doğru genişletmiştir. İnsanın olumlu yönlerine ve kendini gerçekleştirme potansiyeline vurgu yapan Hümanist yaklaşım ise bilincin ötesine işaret ederek, psikolojinin kapsamını daha farklı bir yöne doğru uzatmıştır. Yapıcı ve yıkıcı özellikleri bir arada bulunduran insanı ele alma iddiasındaki psikolojinin kapsamının, yaklaşımların çeşitlenmesi aslında doğal bir sonuçtur.

Günümüzde psikoloji, en genel haliyle, insanın duygu, düşünce ve davranışlarını ele alan bilim dalı olarak tanımlanmaktadır.⁴² Ortaya çıktığı günden bu yana psikoloji, her bir yeni çalışmayla geliştiği için kısa süre içerisinde farklı yaklaşım ve çeşitli alt dallara ayrılmıştır. Bu dalların ortaya çıkışı da zamanın ruhunun izlerini taşımaktadır. Nitekim insanın belli bir yönüne odaklanan çalışmalar derinleştikçe ortaya münferit bir araştırma alanı olacak kadar bulgu ve sonuç çıkmaktadır. Alanın isminin verilmesi, çoğu zaman bu çalışmaları sistematik olarak ele alınması için yeni bir sınıflamaya gidilmesinin son aşamasıdır. Bilişsel psikoloji, gelişim psikolojisi, eğitim psikolojisi, kültürel psikoloji, sosyal psikoloji, nöro-psikoloji ve din psikolojisi, bunların bazılarıdır. Her bir alt dal, spesifik bir araştırma alanına işaret etmektedir. Örneğin gelişim psikolojisi, insanın farklı yaşlardaki psikolojik özelliklerine odaklanırken sosyal psikoloji bireyin duygu, düşünce ve davranışlarının diğer insanların varlığından etkilenmesine odaklanır.⁴³ Din psikolojisi ise bireyin bir dini inanca bağlanmayı tercih edip etmemesinin onun hayatı üzerindeki etkilerini inceler.⁴⁴

40 Zangwill, *Modern Psikolojinin Gelişimi*, s. 4-5.

41 Robinson, *An Intellectual History of Psychology*, s. 281.

42 Baymur, *Genel Psikoloji*, s. 1994; Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul 2004.

43 Bkz. Baymur, *Genel Psikoloji*.

44 Bkz. Ali Köse ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, İstanbul 2015; David M. Wulff, *Psychology of Religion Classic and Contemporary*, New York 1997.

Din Psikolojisinin Kuruluşu ve Gelişimi

İnsanın yüce bir güce yönelik inancı da kendini anlama çabası kadar eski bir olgudur. Tarih boyunca insanlar, kutsal gördükleri birtakım varlık ve manalara inanmış; hayatlarını bu inanç çerçevesinde belirlemişlerdir. İsimleri, içerikleri ve pratikleri değişse de dini veya mistik inançlar, her dönem ve kültürde var olmuştur. Bu inançlar, bireyi etkileme, onu değiştirme, dönüştürme ve yeniden inşa etme gücüne sahiptir. Dolayısıyla insanın duygu, düşünce ve davranış örüntüsü, dini inancının etkisiyle şekillenmektedir. Din ile kültür arasındaki sıkı ilişki, dini inancın sosyal boyutuna da dikkat çekmektedir. Dini inancın bireysel ve toplumsal hayatta göz ardı edilemeyecek etkisinin farkında olan psikologlar da ilk dönemden itibaren dini, psikolojik araştırmanın konusu olarak görmüşlerdir. Psikoloji alanında dine yönelik yaklaşımlar, dinin lehine veya aleyhine olacak şekilde farklılık gösterse de psikoloji ile dinin her zaman ilişki içinde olduğu söylenebilir. Köse'nin "bir dargın bir barışık kardeşler" olarak betimlediği⁴⁵ din ve psikoloji ilişkisi günümüzde güçlenerek sürmektedir.

Psikolojinin bir bilim olarak kabul edilmesi ile onun bir alt dalı kabul edilen din psikolojisinin ortaya çıkışı neredeyse eş zamanlıdır. Nitekim psikolojinin kurucusu kabul edilen Wundt'tan günümüze kadar olan süreçte James, Watson, Skinner, Freud, Jung, Fromm ve Maslow gibi psikolojinin öncülerinin hepsi din ile ilgili konularla ilgilenmişler, bu konuda kendi teorilerini ileri sürmüş ve çeşitli araştırmalar yapmışlardır. Burada şu husus hatırdan tutulmalıdır ki tıpkı insanın kendi hakkındaki sorgulamasında olduğu gibi din ile ilgili konularda da tarih boyunca pek çok düşünür sayısız eser vermiştir. Ancak din psikolojisi, dini inancın psikolojik açıdan ele alınmasını kapsamaktadır. James'in 1902 yılında yayınladığı eseri *Varieties of Religious Experience* (Dini Tecrübe Çeşitleri), din-psikoloji ilişkisini bilimsel bir çerçevede sunduğu için bu alanın başlangıcı kabul edilmektedir.⁴⁶ Bu eser, James'in 1901-1902 yıllarında *Doğal Din* başlığı altında Edinburg Üniversitesi'nde vermiş olduğu bir dizi konferansın yayınlanmasıyla oluşmuştur. Lord Gifford sponsorluğunda yürütüldüğü için "Gifford Konferansları" ismiyle anılan bu konferanslardan oluşan eser, bugün din psikolojisinin en temel konuları sayılan dua, mistisizm, din değiştirme, din ve ruh sağlığı gibi konuları içermektedir.⁴⁷ Psikoloji açısından James'i diğer düşünürlerden ayı-

45 Ali Köse, "Psikoloji ve Din: Bir Dargın Bir Barışık Kardeşler", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, Din Psikolojisi Özel Sayısı, C. 19, S. 3, 2006.

46 Ralph Hood and Bernard Spilka, "A Chronological Overview of the Psychology of Religion" *Religious Studies and Theology*, V. 31, I. 2, 2012, s. 129.

47 William James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, London 1962; Ömer Faruk Erdem, "William James'in Gifford Konferansları ve The Varieties of Religious Experience İsimli Eserinin Yankıları Üzerine Bir Analiz", *Marife*, C. 13, S. 1, 2013.

ran, onun organize dini kurumlardan ziyade bireysel dini tecrübeye odaklanmasındır. Ona göre din, “bireylerin ilahi olduğunu düşündükleri herhangi bir şey ile kendilerini ilişki içinde görmeleri bakımından tek başlarına yaşadıkları duygular, eylemler ve tecrübeler” bütünüdür.⁴⁸ Dahası o, kiliseye giderek ibadet etmediğini, İncil’in Tanrı’nın kutsal sözü olduğuna inanmadığını belirterek dinin kurumsal boyutunu ilgi alanı dışına iterek bireysel deruni tecrübeyi öne çıkarmıştır.⁴⁹ Onun bu vurgusu, din psikolojinin halen geçerli olan ilkelerinin temelini oluşturur. Kutsal olanın mahiyeti, dini inanç ve uygulamaların doğruluğu veya yanlışlığı gibi konular, din psikolojisinin alanı dışındadır; din psikolojisi sadece inanç ve inançsızlığın bireyin hayatındaki yansımalarını psikolojik araştırma yöntemleriyle inceler.⁵⁰

Dinin değil dini tecrübenin araştırılmaya başlanmasıyla din psikolojisinin kapsam ve yöntemi de belirmeye başlamıştır. Din psikolojisinde yorumcu (interpretive) ve istatistiksel-deneyci (statistical-empirical) olmak üzere iki temel geleneğin olduğu ileri sürülmüştür. James, din psikolojisinde yorumcu yaklaşımın öncüsü sayılırsa G. Stanley Hall da deneyci geleneğin öncüsüdür.⁵¹ Wundt’un laboratuvarında yetişen ilk öğrencilerden olan Hall, aynı zamanda James’in de ilk doktora öğrencisidir. Ancak James’in aksine o, ampirik araştırmalara önem vermiştir. Dini gelişim ve ifade biçimlerini merak eden Hall, Galton’un anket metoduna dayanarak çocuk ve ergenler üzerine bir araştırma yapmıştır ve böylece istatistiksel analizlerin din psikolojisi alanında kullanılmasında ilk adımı atmıştır. Hall, daha çok ampirik çalışmasıyla anılsa da yorumcu yaklaşımda eserler de vermiştir. İki ciltlik son eseri, *Psikoloji Işığında İsa Mesih* (Jesus, the Christ in the Light of Psychology, 1917) isimli kitabında o, İsa peygamber ve ona inananları temel psikolojik kavramlar kullanarak yorumlamıştır. Hall’ın alana katkıları bunlarla da sınırlı değildir. O 1904 yılında *Amerikan Dini Psikoloji ve Eğitim Dergisi’ni* (The American Journal of Religious Psychology and Education) dergisini kurmuş, 1912 yılında ise derginin ismini *Dini Psikoloji Dergisi* (Journal of Religious Psychology) olarak değiştirmiştir. Ancak iki yıl sonra derginin başkanının vefatının ardından dergi yayınına son vermiştir. Diğer taraftan Hall, Amerikan Psikoloji Derneği’nin (American Psychology Association, APA) yanı sıra Clark Üniversitesi’nde, Clark Dini Psikoloji Okulu’nun (Clark School of Religious Psychology) da ilk başkanıdır.⁵² Din psikolojisi ona ve onun açtığı yolda ilerleyen öğrencilerine çok şey borçludur.

48 James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, s. 50.

49 Akt. Erdem, “William James’in Gifford Konferansları ve The Varieties of Religious Experience İsimli Eserinin Yankıları Üzerine Bir Analiz”, s. 132.

50 Köse ve Aytan, *Din Psikolojisi: Hayati Hökekleli, Din Psikolojisi*, Ankara 2005; Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, İstanbul 2003; Wulff, *Psychology of Religion Classic and Contemporary*.

51 Hood and Spilka, “A Chorological Overview of the Psychology of Religion” s. 130.

52 Hood and Spilka, “A Chorological Overview of the Psychology of Religion”, s. 133-134.

Görüldüğü üzere psikolojinin kurulmasının ardından olduğu gibi din psikolojisinin kurulmasının ardından da farklı yaklaşımlar kısa sürede ortaya çıkmıştır. Din psikolojisinin kurucusu olan James, dinin kurumsal boyutuna değil de kişinin inandığı varlıkla kurduğu kişisel iletişim deneyimine odaklanarak temel bir yaklaşım ortaya atmıştır. Diğer taraftan Hall, Hristiyan öğretiyi esas alan çalışmalar da yapmış, dergi ve araştırma merkezinde de *dini psikoloji* ifadesini kullanmıştır. Din psikolojisi ile dini psikoloji farkını sonraki çalışmalarda da görmek mümkündür. Hall dini psikoloji yaklaşımını benimsese de öğrencileri tercihlerini farklı yönde kullanmışlardır. Örneğin hem James hem de Hall'ın öğrencisi olan Starbuck'ın 1899 yılında yayınladığı *Din Psikolojisi* (Psychology of Religion) isimli eseri, alanın ismini taşıyan ilk eser olarak önemlidir. Nitekim Hall daha ziyade *dini psikoloji* ismini tercih etmişti. Ancak Starbuck din psikolojisi ifadesini popüler hale getirmiştir. Onun 1912 yılında, son ergenlik dönemindeki 1200 Protestan üzerinde anket çalışması kayda değer bir araştırmadır.⁵³ Bu çalışma, kendinden sonraki çalışmalara örnek teşkil etmiştir.

Hall'ın Clark Okulu'nda yetişen Leuba ise, din değiştirme konusunu mülakat yöntemiyle incelemiştir. Bu arada belirtmek gerekir ki hocası Hall'ın aksine Leuba, dine olan inancını yitirmiş ve *Dinin Psikolojik Kökeni ve Doğası* (Psychological Origin and the Nature of Religion, 1921) isimli eserinde dinin insan zihninin bir ürünü olduğunu açıkça iddia etmiştir.⁵⁴ Böylece dini inanca bağlılığı koruyan Hall, dini bir inanca sahip olmayan Leuba veya dini kurumlardan bağımsız bireysel dini inancı savunan James gibi psikologların bakış açılarıyla din psikolojisinin kapsamı genişlemiştir.

James'in öğrencisi olan Pratt ise, *Dini İnançın Psikolojisi* (The Psychology of Religious Belief, 1907) isimli tezinde, farklı dini tutum, değer ve ilişkilere sahip kişilerden oluşturduğu örneklemeyle neyin *dini inanç* olarak kabul edileceğini neyin edilmeyeceğini belirlemeye çalışmış ve dini inançta duygu ve heyecanların önemine dikkat çekmiştir. Ardından yayınladığı *Dini Bilinç* (Religious Consciousness, 1920) isimli eseri de, din psikolojisinin temel kavramlarını yansıtması açısından James'in *Dini Tecrübenin Çeşitleri* isimli eserinden sonra ikinci önemli eser olarak kabul edilmiştir.⁵⁵ Böylece din psikolojisi, dinin psikolojik kökenleri, din değiştirme, dini inancın yapısı ve dini bilinç gibi konularla netleşmeye başlamıştır. Diğer taraftan din psikolojisi çalışmaları içerisinde dini psikoloji çalışmalarını da görmek mümkündür.

53 Hood and Spilka, "A Chorological Overview of the Psychology of Religion" s. 134.

54 Hood and Spilka, "A Chorological Overview of the Psychology of Religion" s. 134.

55 Hood and Spilka, "A Chorological Overview of the Psychology of Religion" s. 134-135.

Kaynaklar 1930 ile 1950 yılları arasında psikoloji alanında yapılan çalışmalarda din ile ilgili konulara yönelik ilginin azaldığını söylemektedir.⁵⁶ Bunda psikoloji alanındaki farklı ekollerin güç kazanmasının payı olmuştur. Nitekim söz konusu yıllarda Watson ve Skinner'ın öncülük ettiği davranışçı ekol ile Freud'un öncülük ettiği psikanalitik ekol dünyaya yayılmaya başlamıştır. Bu iki ekolün takipçilerinin dine mesafeli duruşları din psikolojisi çalışmalarını etkilese de bireyin inanç dünyasının psikolojik arka planına dair farklı bakış açıları da kazandırmıştır. Örneğin davranışçı ekole göre psikoloji, insanın sadece gözle görülebilen davranışlarına odaklanmalıdır. Hall'in öncülüğünde kurulan Johns Hopkins Üniversitesi'nde Psikoloji profesörü olan Watson⁵⁷, ilk olarak "Psychology as the Behaviorist Views It" (Davranışçı Bakış Açısıyla Psikoloji) isimli makalesinde psikolojinin davranış bilimi olması gerektiği savunmuştur.⁵⁸ Onun çıkış noktası, psikolojinin doğa bilimleri gibi ölçülebilir, tekrarlanabilir ve objektif bilimsel bilgi üretmesi gerektiğidir. Bu nedenle bilincin kesin ve kullanılabilir bir kavram olmadığını ileri sürerek davranışları incelemeye odaklanır.⁵⁹ Ekolün yaygınlaşmasında önemli yeri olan Skinner, fare, tavşan ve güvercinler üzerine yaptığı deneylerle meşhurdur.⁶⁰ O, insanların da hayvanlar gibi şartlanma süreçlerine tabi olduklarını ve davranışların ödül-ceza etkisi altında ve pekiştireçler aracılığıyla tamamen çevre tarafından belirlendiğini iddia etmiştir.⁶¹ Görülebilen ve ölçülebilen üzerine odaklanan bu yaklaşım, eserlerinde din ile ilgili konulara oldukça az yer vermiştir. Dini fenomenlere değindiği yerlerde ise davranışçı bakış açısını korumuşlardır. Örneğin, aldığı korku temelli din eğitimin etkisiyle Skinner⁶², dini sistemlerin bir kontrol mekanizması olduğunu ileri sürerek, her şeyi gören Tanrı kavramının cezadan kaçmayı imkansızlaştırarak dini davranışın devamını sağladığı ileri sürmüştür. Dolayısıyla dini inanç ve dini davranışlar, çevrenin etkisiyle yaşanan şartlanma süreçlerinden ibarettir.

Dünya psikoloji çevrelerinde davranışçı ekol kadar etkili olan diğer ekol ise Freud'un öncülük ettiği psikanalitik yaklaşımdır. Deneysel çalışmalardan çok vaka analizine önem veren Freud⁶³, insan davranışlarının kendinin daha farkında olamayacağı bilinçaltı süreçlerin etkisiyle ortaya çıktığını iddia etmiştir. Özellikle bebeklik döneminde bireyin yaşadığı travmatik tecrübeler, hayatı boyunca onun bilinçaltına etki eder. Freud, Hall'in kendisini 1909

56 Kate Loewenthal, *Din Psikolojisi*, (çev. Mustafa Ulu), Kayseri 2017, s. 7; Hood ve Spilka, "A Chronological Overview of the Psychology of Religion", s. 136.

57 Carlson, *Psychology*, s. 20.

58 Schultz ve Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, s. 371.

59 John B. Watson, *Behaviorism*, Chicago 1963, s. 2.

60 Weiten, *Psychology Themes & Variations*, s. 9.

61 B. F. Skinner, *Beyond Freedom and Dignity*, New York and Kanada 1972, s. 24-25.

62 Skinner, *Beyond Freedom and Dignity*, s. 63 vd.

63 Sigmund Freud, *Psikanaliz Üzerine* (çev. A. Avni Öneş), İstanbul 2004.

yılında Clark Üniversitesi'ne davet etmesi üzerine verdiği bir dizi konferans neticesinde meşhur olmuştur.⁶⁴ Onun, kişiliğin id, ego, süperegö şeklindeki unsurlardan oluştuğu, bilinçaltının buz dağının altındaki büyük bölüm ve etkili olduğu, en temel içgüdülerin cinsellik ve saldırganlık olduğu yönündeki iddiaları geniş yankı uyandırmıştır. Freud, insana dair yeni yaklaşımıyla öne çıktığı eserlerinde din ile ilgili konulara da oldukça yer vermiş bir isimdir. Ona göre dini inanç bir illüzyondan, dini davranış da bir obsesyonun ibaretidir. Her şeye gücü yeten bir Tanrı inancı ise, ilkel inanların doğa karşısındaki çaresizliğinden ve bebeklik döneminde babaya karşı duyulan öfkenin bir süre sonra suçluluğa ve sonrasında yüceltmeye dönüşmesidir.⁶⁵

Davranışçı ve psikanalitik ekolün dine olumsuz yaklaşımlarının psikoloji alanında yetişen yeni araştırmacıların üzerinde etkisinin olduğu görülmektedir. Genel olarak bilim özelde ise davranışçı ekolün öncülüğünü yaptığı psikoloji çevreleri dini, gözlenemeyen olgularla ilgili gördüğü için araştırma alanı dışında tutmuştur. Başta Freud⁶⁶ olmak üzere o dönemde hakim olan diğer bir düşünce ise dinin çaresizlik ve güçsüzlük duygularından kaynaklandığı ve bilimin gelişmesiyle dinin ortadan kaybolacağı yönündeki kanaattir. Giderek yok olan bir fenomen de bilimsel dikkate değer bir konu değildir.⁶⁷ Bugün dahi Türkiye'dekiler de dahil olmak üzere pek çok psikoloji bölümü, ders ve eserlerinde din ile ilgili konulara yer vermemektedir. Ancak batılı ülkelerde, özellikle din ile sağlık arasındaki olumlu ilişkiyi ortaya koyan çalışmalar sayesinde bu durum değişmiştir ve değişmeye devam etmektedir.⁶⁸ Bu noktada belirtmek gerekir ki 1950'lerin sonlarına kadar dinin bilimsel çalışmalara konu olma oranı azalmış olsa bile öncü psikologlar eserlerinde din ile ilgili konulara her dönemde yer vermişlerdir. Dolayısıyla din ve psikoloji her zaman ilişki içinde olmuştur ancak bu ilişkinin yönü ve gücü dönem dönem değişmiştir. 1950'li yıllara gelindiğinde din ile psikolojinin yeniden bir arada anılmaya başlamasında, o dönemde yayınlanan önemli eserler ve yeni kurumlar etkili olmuştur. Burada psikoloji içerisinde dine yönelik ilginin yeniden uyandığı dönemlerde kaleme alınan bir eser özellikle zikredilmelidir. Allport'un 1950'de yayınlanan *Birey ve Dini: Psikolojik Bir Yorum* (The Individual

64 Fernald, *Psychology*, s. 15.

65 Bkz. Sigmund Freud, *Dinin Kökenleri / Totem ve Tabu* (çev. Selçuk Budak), İstanbul 2006; Sigmund Freud, *Uygarlık, Din ve Toplum / Bir Yanılsamanın Geleceği* (çev. Selçuk Budak), İstanbul 2006; Sigmund Freud, "Saplantılı Eylemler ve Dini Uygulamalar", *Dinin Kökenleri* (çev. Selçuk Budak), İstanbul 2006.

66 Freud, *Uygarlık, Din ve Toplum / Bir Yanılsamanın Geleceği*.

67 Loewenthal, *Din Psikolojisi*, s. 9.

68 Kenneth I. Pargament, *Psychology of Religion and Coping*, New York and London 1997; Kenneth I. Pargament, *Spiritually Integrated Psychotherapy*, New York and London 2007; H. G. Koenig, M. McCullough, and D. B. Larson, *Handbook of Religion and Health: A Century of Research Reviewed*, New York 2001.

dual and His Religion: A Psychological Interpretation) isimli eseri⁶⁹ din psikolojisi açısından önemli bir eserdir. Bu eserinde o, din psikolojisini kişilik ve sosyal psikoloji alanları ile ilişkilendirerek alana yeni bakış açıları ve farklı konular katmıştır.

Diğer taraftan o yıllarda dini psikoloji yaklaşımı içerisinde değerlendirilebilecek bir gelişme yaşanmıştır. Psikoloji alanı din ile ilgili konulara çok ilgi duymasa da din alanı çalışanları psikolojiye ilgi duymaya başlamıştır. Pastoral psikoloji kavramı bu dönemde gelişmiştir. Amerikan Pastoral Danışmanlar Derneği (The Constitution of the American Association of Pastoral Counselors, AAPC) tarafından, “deneysel ve davranışsal düzeyde bireysel ve kolektif bağlamda teolojik bir bakış açısıyla insan hayatını araştırma, aydınlatma ve ona rehberlik etme” şeklinde tanımlanan⁷⁰ pastoral danışmanlık, çoğunlukla papazların psikolojik destek sağlaması şeklinde uygulanmaya başlamıştır. 1950’lerde Harvard İlahiyat Fakültesi (Harvard Divinity School), Richmond’daki Teolojik İlahiyat Fakültesi Birliği (Union Theological Seminary), New York’taki Teolojik İlahiyat Fakültesi Birliği (Union Theological Seminary), Güney Kaliforniya Üniversitesi Din Bölümü (The Department of Religion at the University of Southern California) gibi din eğitimi veren kurumlar pastoral psikolojiyi müfredatlarına dahil etmiştir.⁷¹ Bu gelişme, din ile psikoloji ilişkisi için önem taşısa da dinin bilimsel yöntemlerle ele alınması girişimi de aynı dönemde ancak farklı bir kanaldan gerçekleşmiştir. Nitekim yukarıda değinilen dinin bilimsel araştırma dışında olduğu görüşü, anti-tezini doğurmuş ve 1949 yılında Bilimsel Din Çalışmaları Derneği (Society of the Scientific Study of Religion) kurulmuştur. Kuruluşunda iki yıl sonra dernek, *Bilimsel Din Araştırmaları Dergisi* (Journal for the Scientific Study of Religion) isimli yayını hayata geçirmiştir. 1951 yılında da Dini Araştırmalar Derneği (Religious Research Association) kurulmuş ve 1959’da *Dini Araştırmalar Dergisi*’ne (Review of Religious Research) sponsor olmuştur.⁷² Bu dergiler halen din psikolojisi alanının önemli yaygın organları arasında yer almaktadır. Pastoral psikoloji yaklaşımı ise yerini daha çok manevi bakım uygulamalarına bırakmış durumdadır. Günümüzde de dünyanın pek çok ülkesinde uygulanmakta olan manevi bakım hizmetleri, hastanın dini inancı veya dünya görüşü esas alınarak ona psikolojik desteğin sağlanmasını kapsamaktadır. Buradaki önemli nokta danışanın kişisel hayat görüşünden bağımsız olarak uygulamanın merkezine hastanın dünya görüşünün konmuş olmasıdır.⁷³

69 Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, trc. Bilal Sambur, Ankara 2004.

70 Deborah van Deusen Hunsinger, *Theology and Pastoral Counseling: A New Interdisciplinary Approach*, Michigan 1995, s. 1.

71 James G. Emerson, “Pastoral Psychology in the Dynamic of the New Millennium”, *Pastoral Psychology*, V. 48, I. 4, 2000, s. 252.

72 Hood and Spilka, “A Chorological Overview of the Psychology of Religion”, s. 137.

73 Ali Ayten (Ed.), *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*, İstanbul 2017.

Hastanın talebi doğrultusunda dini uygulamaların da danışmanlık sürecine dahil edildiği göz önünde tutulduğunda manevi danışmanlık ve rehberliğin, dini psikoloji yaklaşımına uzanan bir yönünün olduğunu söylemek mümkündür. Görüldüğü üzere din psikolojisi alanı içerisinde, bir dini öğretiyi esas alarak psikolojik değerlendirmelerde bulunan dini psikoloji yaklaşımı ile bir dini öğretiyi esas almaksızın insanın din ile ilgili konulardaki tecrübesine bilimsel araştırma geliştiren yaklaşımı bir arada var olmuştur. Zaman içerisinde de din psikolojisinin incelediği konular da çeşitlenmiştir.

1960'larda ortaya çıkan hümanist yaklaşım, psikolojiye yeni bir alanın kapısını aralamıştır. İnsanın ne davranışçuların iddia ettiği gibi tamamen çevrenin ürünü olan bir makine ne de psikanalistlerin iddia ettikleri gibi çocukluk döneminde bastırılmış travmalarının bir esiri olmadığını savunan hümanist psikologlar, psikolojinin insanın özgür iradesi, gelişme potansiyeli ve olumlu yönlerini göz ardı ettiğini ileri sürmüşlerdir. Ekolün öncüsü olan Maslow⁷⁴, insanın bizzatıhi kıymetli bir varlık olduğunu, tertemiz bir içsel doğa ile dünyaya geldiğini, kendini geliştirerek gerçekleştirebileceğini savunur. İnsanın daha iyiye ve daha güzele ulaşmaya yönelik içsel bir yönelimi olduğunu söyleyerek dinlerin de bu gelişime katkı sağlayabileceğinden bahseder.⁷⁵ Diğer hümanist psikologlar da dini inancın, insanı geliştirebileceğini, hayatına anlam katabileceğini ve ona zorluklara karşı dayanma gücü vereceğini kabul ederler. Bu görüşlerin yayılması ve araştırmaların bu görüşleri desteklemesi neticesinde hem din psikolojisine yönelik bilimsel ilgi artmıştır hem de din psikolojisi alanının kapsamı dini gelişim, hayatın anlamı, dini başa çıkma gibi konuların eklenmesiyle genişlemiştir.

Aynı dönemlerde ortaya çıkan önemli bir gelişme ise Amerikan Psikoloji Derneği'nin din ile ilgili konular için ayrı bir bölüm ilan etmesidir. Aslında bu birimin ilginç bir tarihi arka planı vardır. 1946 civarında Amerikan Psikoloji Derneği'nin genel kurulunda Katolik bir hava hakimdi. Dernek üyeleri, o günlerde kendini hissettirmeye başlayan davranışçı akımın, "psikolojinin bilimsel bir disiplin olduğu ve gözlenebilen davranış üzerine objektif metotlarla araştırma yapması gerektiği" yönündeki savına ciddi şekilde karşı çıkıyorlardı. 1946'daki toplantıda konu gündeme getirildi ve münferit bir Amerikan Katolik Psikoloji Derneği'nin (American Catholic Psychological Association, ACPA) kurulmasına karar verildi. Bu alt derneğin iki temel amacı vardı: "(1) Katoliklere psikolojiyi anlatmak (2) Katolik bakış açısını psikolojiye kazandırmak". Bunun için dernek, Katolik okullarını psikoloji dersleri koymaya ve Katolikleri de psikolojide doktora yapmaya teşvik etmiştir. Ancak 1970 yılına gelindiğinde dernek üyeleri içerisinde dine farklı yaklaşımlar da yerini almış-

74 Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, (çev. Okhan Gündüz), İstanbul 2001, s. 8-9.

75 Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, s. 111-112.

tı ve bu tarihte dernek ismini değiştirmeye karar vererek Dini Konulara İlgi Duyan Psikologlar (Psychologists Interested in Religious Issues, PIRI) ifadesini kullanmaya başladı. Bu revizyonla birlikte amaçlar da şu şekilde değişti: “(1) dini grupların önemine dair psikolojik konuların belirlenmesi, çalışılması ve yorumlanmasını sağlamak (2) kilise gruplarının psikolojik problemlerini çözmeye yönelik kaynak ve hizmet geliştirmek (3) psikolojinin dini konulara uygulanmasını artırmak için diğer gruplarla işbirliği yapmak”. 1976 yılına kadar bu dernek Amerikan Psikoloji Derneği ile dirsek temasında olmuş ve bu yılda alınan bir kararla Amerikan Psikoloji Derneği'nin 36. Bölümü olarak dernek bünyesine dahil edilmiştir. 1993 yılında ise bölümün adı resmen Din Psikolojisi (Society for the Psychology of Religion) olarak belirlenmiştir.⁷⁶ Derneğin bu tarihi arka planı, dini psikoloji yaklaşımından din psikolojisi yaklaşımına geçişte zamanın ruhuna dair güzel bir örnek sunmaktadır. Benzer bir süreci dernek, yakın bir geçmişte tekrar yaşamıştır. Dernek üyelerinin Katolik olması dini psikoloji yaklaşımını benimsemesine neden olurken üyelerin belli bir dine bağlı olmasalar da dini fenomenleri psikolojik açıdan inceleme amacını paylaşan bireylerden oluşması hem derneğin adını değişmesine hem de din psikolojisi yaklaşımını benimsemesine neden olmuştu. Ancak 2000'li yılların sonrasında psikoloji alanında kendi hissettiren ve din ile maneviyatın farklı olgular olduğu yönündeki kabul dernek gündemine taşınmış ve 2003 yılında derneğin isminin “Din ve Maneviyat Psikolojisi” (Society for the Psychology of Religion and Spirituality) olarak değiştirilmesi teklif edilmiştir. Ertesi yıl yapılan oylamada bu değişiklik reddedilmiştir. 2011 senesine gelindiğinde ise dernek üyelerinin çoğunun din ve maneviyat farkını benimseyen psikologlardan oluşmasının etkisiyle isim değişikliği % 82 gibi yüksek bir oyla kabul edilmiştir.⁷⁷ Halen bu isim altında çalışmalarına devam eden bölüm, iki ayrı süreli yayını, düzenlediği bilimsel kongreler ve pek çok din psikolojisi eseriyle din psikolojisinin öncü kurumlarından birisidir. Sadece bu bölümün yıllar içerisinde geçirdiği içerik değişimleri dahi, din psikolojisi alanının dinamik ve genişleyen yapısına örnek olarak yeterlidir. Din psikolojisinde ele alınan konular ve dini fenomenlere yaklaşım biçimleri günümüzde sistematik bir şekilde sınıflandırılabilir ve yeğinliğe ulaşmıştır.

Günümüzde Din Psikolojisi Konuları

Din psikolojisi ile ilgili kurum ve dergilerin sayısının artması, araştırma ve yayınların artmasına da imkan sağlamıştır. Diğer taraftan din psikolojisinin tüm dünyada aktif bir araştırma alanı haline gelmesi, araştırmacılar arasın-

76 Bkz. Mary E. Reuder, “A History of Division 36”, www.apadivisions.org/about/history, 1999, erişim tarihi 28.07.2017.

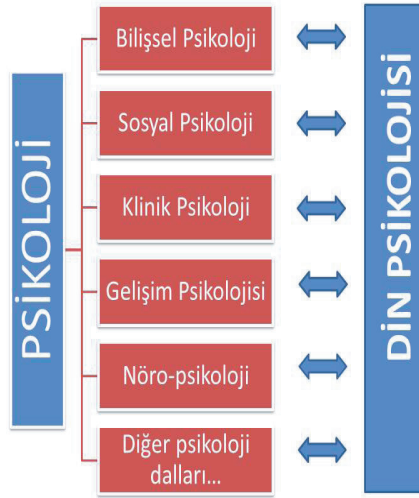
77 Sevde Düzgüner, *Maneviyat Algısı ve Diğerkâmlıkla İlişkisi (Kan Bağıışı Örneğinde Türkiye ve Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013, s. 54.

daki bilgi paylaşımını artırmıştır. Başta Amerikan Psikoloji Derneği olmak üzere araştırma kurumlarının tüm ülkelerden çalışmacılara açılması, dünya genelinde inanç araştırmalarının yapılması da dini fenomenlere daha geniş bir perspektiften bakılmasını sağlamıştır. Farklı dini ve kültürel arka plana sahip örneklerle yapılan çalışmalar, bunların bireyler üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Diğer taraftan İnsanın içinde bulunduğu zaman ve mekandan etkilenerek değişmesi de psikolojinin kapsamını genişletmiştir. Bireyin din dünyası da aynı şekilde dinamik bir olgudur ve sosyal, ekonomik, siyasi, küresel ve daha pek çok alandaki değişimlerden etkilenmektedir. Din psikolojisinin kapsamı da sürekli yenilenmektedir. Yeni yaklaşımlar ve yöntemler, bireyin inanç dünyası ile ilgili açıklamalarda da kullanılmaktadır.

Din psikolojisi, genel olarak, “kutsala yönelik inancın bireyin duygu, düşünce, davranışlarına etkisini inceleyen bilim dalı” olarak tanımlanmaktadır. Kutsala yönelik inancın yokluğu da bireyi etkilediğinden inançsızlık da din psikolojisinin temel konuları arasındadır. Şu halde din psikolojisi, “bireyin inanmayı tercih edip etmemesinin onun hayatı üzerindeki etkileri inceleyen bilim dalı” olarak da tanımlanabilir. Din psikolojisinin başlıca konuları, inanç ve inançsızlık, dindarlığın türleri ve boyutları, dua ibadet, tevbede psikolojik süreçler, din değiştirme ve dini değişim, dini ve ahlaki gelişim aşamalı, gelişim dönemlerinde dine bakış ve mistik tecrübe şeklinde sıralanabilir.⁷⁸ Ancak inancın insan üzerindeki etki alanı oldukça geniş olduğu için din psikolojisinin araştırma alanı da aynı ölçüde geniştir.

Bugün gelinen noktada din psikolojisi zengin bir konu ağına ve farklı yaklaşımlara ev sahipliği yapmaktadır. Çünkü dini inanç, bireyin her anına nüfuz ederek onu değiştirme ve dönüştürme gücüne sahiptir. Literatürdeki çalışmalar bu gerçeğin arka planına ışık tutmaktadır. İnsanın çok boyutlu bir varlık olması, onun da çok yönlü olarak ele alınması gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu nedenle ayrı bir bilim olarak kuruluşunun akabinde psikoloji, kendi alt dallarını oluşturmuştur. Din psikolojisi de bu alt dallardan biridir. Ancak zaman içerisinde ortaya çıkan literatür dini inancın veya inançsızlığın, yeme içme alışkanlıklarından kişilik yapılarına, başa çıkma mekanizmalarından, bilişsel yetilerine kadar insanın her yönüne nüfuz ettiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla psikolojinin bir alt dalı olsa bile din psikolojisinin alanı, psikolojinin araştırma alanı kadar geniştir.

78 Bkz. Köse ve Ayten, *Din Psikolojisi*; Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*, Adana 2011; Peker, *Din Psikolojisi*.

Şekil 1: Din Psikolojisinin Psikolojinin Alt Dallarıyla İlişkisi

Günümüzde insana dair ne varsa din psikolojisi alanında ele alınabilmektedir. Bu nedenle de psikolojinin her bir alt dalına dair konuya din psikolojisi çalışmaları içerisinde rastlamak mümkündür. Din psikolojisi araştırmacıları tarafından Türkçeye kazandırılan önemli eser⁷⁹ *Din ve Maneviyat Psikolojisi* (Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality)⁸⁰, din psikolojisinin diğer psikoloji alt dallarıyla ilişkisine dair önemli veriler sunmaktadır. Bunun dışında, *Dinin Bilişsel Bilimi* (The Cognitive Science of Religion)⁸¹, *Zihin ve Din: Dindarlığın Psikolojik ve Bilişsel Kaynakları* (Mind and Religion: Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity)⁸² ve *Bilişsel Din Psikolojisi* (Cognitive Psychology of Religion)⁸³ gibi kaynaklar bilişsel psikoloji ile din psikolojisinin kesiştiği noktada yer almaktadır. Benzer şekilde *Sosyal Din Psikolojisi* (The Social Psychology of Religion)⁸⁴, *Ruhu Kaybederken: Sosyal Din Psikolojisi Üzerine Yazılar* (On Losing the Soul: Essays in the Social Psychology of Religion)⁸⁵ ve *Din ve Birey: Sosyo-psikolojik Bir Bakış Açısı* (Religion and

79 Crystal L. Park and Raymod F. Paloutzian (Eds.), *Din ve Maneviyat Psikolojisi* (2 Cilt), (çev. İhsan Çapcıoğlu ve Ali Ayten), Ankara 2013.

80 Crystal L. Park and Raymod F. Paloutzian (Eds.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, New York and London 2005.

81 James A. Slyke, *The Cognitive Science of Religion*, London and New York 2016.

82 Harvey Whitehouse and Robert N. McCauley (Eds.), *Mind and Religion: Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity*, Walnut Creek, Lanham, New York, Toronto and Oxford 2005.

83 Kevin J. Eames, *Cognitive Psychology of Religion*, Illinois 2016.

84 Michael Argyle and Hallahmi Benjamin, *The Social Psychology of Religion*, London and New York 2013.

85 Richard K. Fenn and Donald Capps, *On Losing the Soul: Essays in the Social Psychology of Religion*, Albany 1995.

the Individual: A Social-Psychological Perspective)⁸⁶ gibi eserler de sosyal din psikolojisi olarak isimlendirilebilecek bir çalışma alanına işaret etmektedir. Diğer taraftan, psikolojik sağlık ile dini inanç arasındaki ilişkiye dair pek çok çalışma yapılmıştır. Danışan veya hastanın dininin, problemle başa çıkma ve iyileşme sürecine olumlu katkıları olduğu pek çok araştırma ile ortaya konmuştur. *Din Psikolojisi ve Başa Çıkma* (Psychology of Religion and Coping)⁸⁷, *Din ve Sağlık El Kitabı* (Handbook of Religion and Health)⁸⁸ ve *Maneviyatla Bütünleştirilmiş Psikoterapi* (Spiritually Integrated Psychotherapy)⁸⁹ klinik uygulamada din ve maneviyat konusunda öncü eserlerdir. Dini tecrübenin nörolojik açıdan incelenmesi ise oldukça yeni bir araştırma alanıdır. *Sinirbilim, Psikoloji ve Din* (Neuroscience, Psychology, and Religion)⁹⁰ ve *Sinirbilim ve Din: Beyin, Zihin, Benlik ve Ruh* (Neuroscience and Religion: Brain, Mind, Self, and Soul)⁹¹ isimli eserler ise bu alana örnek olarak verilebilir. Psikolojinin inceleme alanına giren diğer konuları din psikolojisi çerçevesinde ele alan çalışmaları artırmak mümkündür.

Değindiğimiz örnekler, din psikolojisinin araştırma alanının oldukça geniş bir alanı kapsadığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan din psikolojisi, 21. Yüzyılda bireysel, sosyal ve kitlesel boyutlarda yaşanan psikolojik değişimlerin etkisiyle de yeni araştırma alanlarına sahip olmaktadır. Burada değinmemiz gereken ilk konu, maneviyat (spirituality) kavramının son yıllarda dinden farklı anlamlara gelmesidir. Kurumsal dini yapılardan uzak bireysel bir aşkınlık ve evrenle bağlı olma hislerine dayanan yeni maneviyat kavramı, özellikle kuzey Avrupa ve Amerika'daki insanları etkilemiş ve kendini dindar değil ancak maneviyatı güçlü olarak tanımlayanların sayısında ciddi artış tespit edilmiştir. İçsel ve bireysel bir tecrübeye işaret eden maneviyatın yeni anlamı psikoloji alanında da çokça araştırılmıştır. Din psikolojisi ise ismini dahi değiştirme noktasına gelerek bu yeni kavramın etkilerini araştırmaya koyulmuştur. Ancak bu değişimin farklı kültürlere uygun olup olmadığı henüz üzerine çalışılan bir konudur ve yeni nesil maneviyat kavramı daha uzun yıllar üzerine çalışılacak bir konu olarak görülmektedir.⁹² Din psikolojisi alanındaki güncel konulardan bir diğeri ise pozitif psikoloji yaklaşımıdır. Affedicilik, yardımseverlik, tevazu, şükran gibi değerlerin psikolojik arka planını

86 Charles Daniel Batson; Patricia Schoenrade and W. Larry Ventis, *Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective*, New York and Oxford 1993.

87 Pargament, *Psychology of Religion and Coping*.

88 Koenig, McCoullage and Larson, *Handbook of Religion and Health: A Century of Research Reviewed*.

89 Pargament, *Spiritually Integrated Psychotherapy*.

90 Malcolm Jeeves and Warren Brown, *Neuroscience, Psychology, and Religion*, The US 2009.

91 P. Gay Volney (Ed.), *Neuroscience and Religion: Brain, Mind, Self, and Soul*, Lanham, Boulder, New York, Toronto and Plymouth 2009.

92 Bkz. Düzgüner, *Maneviyat Algısı ve Diğerkâmlıkla İlişkisi (Kan Bağışı Örneğinde Türkiye ve Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma)*.

inceleyen din psikolojisi, bilimsel psikolojinin verileriyle kadim gelenekler ve dinlerin bu erdemlere bakışlarını bir arada ele almaktadır. Her bir yeni çalışma, erdemlerin kişilik yapıları üzerinde derinden izler bıraktığını göstermekte ve daha derin çalışmaların kapılarını aralamaktadır.⁹³ Din psikolojisi alanındaki diğer bir güncel gelişme de inançsızlık psikolojisi üzerinedir. Son zamanlarda özellikle batıda ortaya çıkan kurumsal dinden uzaklaşma yönündeki sosyal hareketin bir sonucu olarak pek çok ateizm, agnostisizm, septsizizm gibi yaşam biçimlerini tercih etmektedir.⁹⁴ Hastane, bakım evi, hapisane gibi kurumlarda manevi bakım ve destek verilmesi şeklindeki uygulamalar da şüphesiz din psikolojisinin en güncel konuları arasındadır. Diğer ülkelerde olduğu kadar Türkiye’de de manevi bakım hizmetleri yaygınlaşmaktadır.⁹⁵ Sanal alemde dinin temsili konusu ise başlı başına araştırılması gereken dev bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Özetle denilebilir ki din psikolojisi çalışma alanı gün geçtikçe gelişmektedir. Yakın bir gelecekte, dini gelişim psikolojisi⁹⁶ sosyal din psikolojisi, bilişsel din psikolojisi, nörolojik din psikolojisi, manevi danışmanlık ve rehberlik, sanal din ve siber maneviyat gibi din psikolojisinin alt araştırma dalları kendi sınırlarını daha net çizecek gibi görünmektedir.

Günümüzde Din Psikolojisi Yaklaşımları

İnsanın duygu, düşünce ve davranışlarının psikolojik olarak açıklanmasında farklı yaklaşımlar vardır. Psikoloji alanında öne çıkan yaklaşımlar, davranışçı yaklaşım, bilişsel yaklaşım, psikanalitik yaklaşım, nöro-biyolojik yaklaşım ve fenomenolojik yaklaşım şeklinde sıralanabilir.⁹⁷ Bu yaklaşımlar, kişinin din ile ilgili duygu, düşünce ve davranışlarını açıklamada da benimsenebilir. Diğer bir deyişle, din psikolojisi çalışmalarında da bu psikoloji yaklaşımları kullanılabilir. Ancak din psikolojisinde, dine yönelik tutumlara dayanan bir yaklaşım sınıflaması daha yapılabilir. Alanın tarihsel gelişimi göz önünde tutulduğunda din psikolojisi çalışmalarında iki temel yaklaşım öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki “inançla ilgili psikolojik fenomenlerin belli bir dini öğretisi esas alınmaksızın bilimsel yöntemlerle araştırılması” şeklinde ifade edilebilir. “Dindarlık ile depresyon arasında bir ilişki var mı?” sorusuna cevap aramak için yapılacak alan araştırması, bu yaklaşıma örnektir. Araştırmacı örnekleme temsil gücüne sahip bir örnekleme bilimsel kriterlere

93 Bkz. Gülüşan Göcen, *Şükür: Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*, İstanbul 2012; Düzgüner, *Maneviyat Algısı ve Diğerkâmlıkla İlişkisi (Kan Bağıışı Örneğinde Türkiye ve Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma)*; Ali Ayten, *Erdeme Dönüş: Psikoloji ve Mutluluk Yolu*, İstanbul 2014.

94 Kenan Sevinç, *İnançsızlık Psikolojisi*, İstanbul 2017.

95 Ali Ayten, Mustafa Koç ve Nuri Tınaz (Ed.), *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik* (2 Cilt), İstanbul 2016.

96 Bkz. Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, Trabzon 2016.

97 Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 26 vd.

uygun olarak seçerek onlara dindarlık ve depresyon ölçekleri uygulayabilir ve aralarında korelasyon olup olmadığına bakabilir. Bu çalışma, tamamen bilimsel ve psikolojik yöntemle yapılmıştır. Bu yaklaşımda odak, doğrudan bireyin tecrübesidir. Din psikolojisi alanındaki ikinci yaklaşım ise “belli bir dini öğretiyi merkeze alarak ve yine bilimsel yöntemlerle psikolojik araştırma yapılması” şeklinde özetlenebilir. “Kur’an-ı Kerim’de insan psikolojisi, Orucun psikolojik etkileri” gibi konular bu yaklaşıma örnek verilebilir. Araştırmacı direkt kutsal metin analizi yapabileceği gibi oruç tutan kişilerle görüşmeler yaparak da analizini destekleyebilir. Bu yaklaşımda odak, belli bir dinin öğretisidir. Bu ikinci yaklaşım *dini psikoloji* olarak nitelendirilebilir.

Bilimsel psikoloji çalışmalarının tüm dünyaya yayılmasıyla dini ve kültürel farklılıklar üzerine çalışmalar yapıldığını belirtmiştik. Bu gelişme, dini psikoloji yaklaşımının zenginleşmesine de neden olmuştur. İslam Psikolojisi, Yahudi Psikolojisi, Hindu Psikoloji, Budist Psikoloji gibi kavramlar literatürdeki yerini almıştır. Yakın dönemde yayınlanan din psikolojisi kitapları, farklı dinlerin insana bakışlarına yer vermektedir.⁹⁸ Özellikle, İslam’ın da içinde olduğu doğu dinlerinin insana bakışlarının psikolojik açıdan ele alınması, dünya genelinde oldukça ilgi görmektedir.

Buraya kadar anlattıklarımıza dayanarak diyebiliriz ki din psikolojisinin içerisinde yer alan dini psikoloji yaklaşımı, farklı dini öğretiler ve bu dinlerin mensuplarından edinilen bilgilerle gelişmiştir. Diğer taraftan farklı kültürlerde yaşayan bireyler üzerinde yapılan çalışmalar da din psikolojisinin gelişmesinde rol oynamıştır. Örneğin Türkiye’de yapılan din psikolojisi çalışmalarında bunun izleri sürülebilir.

Günümüzde din psikolojisi, dünya çapında yayılmış bir araştırma alanıdır. Bu alanın çerçevesini çizen eserlere de pek çok ülkede rastlanmaktadır. Bu eserlerde ortak olarak yer alan konular yukarıda değindiğimiz dini inanç, din değiştirme, dini ve ahlaki gelişim gibi temel konuları içermektedir. Bununla birlikte Türkiye’de yayınlanan din psikolojisi kitapları, diğer örneklerinden farklı olarak Türk İslam kültürüne işaret eden konular da içermektedir. Öne çıkan iki konudan biri Müslüman düşünürlerin insana dair görüş ve açıklamalarıdır. Diğeri ise tasavvuf geleneğinin insan modeli ile psikolojideki insan teorilerini karşılaştırmalarıdır. Her iki konu da en temelde Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde anlatılan insana dayanmaktadır.⁹⁹ Dini ve kültürel mirasımız, “üzüntüden kurtulma yolları, kişilik yapıları, motivasyon teorileri,

98 Lowenthal, *Din Psikolojisi*; Kenneth I. Pargament, (Ed.), *APA Handbook of Psychology, Religion and Spirituality*, New York 2013.

99 Bkz. Sevdé Düzgüner ve Ayşe Şentepe, “Characteristic Themes in Psychology of Religion in Turkey: Muslim Thinkers’ Views about Human Psychology and Psychology of Sufism”, *Psychology of Religion in Turkey*, Netherlands and the US 2015.

mutluluk" gibi bugün psikolojinin incelediği pek çok konuya dair açıklamalar içermektedir. Dolayısıyla psikolojinin insana dair bulgularıyla karşılaşan ve bu mirastan haberdar olan kişiler her iki kaynaktan gelen bilgileri birleştirme ihtiyacı hissetmektedir. Bugün din psikolojisi derslerinde Muhasibi, Farabi, İbn Sina veya Gazali'nin görüşlerinin anlatıldığı derslerin öğrencilerin daha çok ilgilerini çekmesinin ardında söz konusu birikim vardır. Diğer taraftan tasavvuf erbabının görüşleri de uzun yıllar Anadolu topraklarını sulamıştır. Yunus Emre ve Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin öğretileri günümüzde dahi halk arasında oldukça yaygındır. Bu durum, dünyanın aksine Türkiye'de insanın aşkın boyutlarından bahseden transpersonel psikolojinin hızlı bir şekilde popüler hale gelmesinin ardındaki temel sebeptir. Nitekim ilk çıktığında davranışçılık, psikanaliz ve hümanist psikolojiden sonraki dördüncü güç olma iddiasını taşıyan transpersonel psikoloji 1986 yılında Amerikan Psikoloji Derneği'ne üçüncü ve son kez bağımsız bir birim olmak için başvurmuş ancak talebi reddedilmiştir.¹⁰⁰ Dünya genelinde de ciddi ölçüde yayıldığı söylenemez. Ancak transpersonel psikolojinin yaklaşımı, Türkiye'de tasavvufi öğretiye yakın olarak algılandığı için kolay kabul görmüştür. Son yıllarda psikoloji ile tasavvufun insana bakışımı bir arada ele alan eserler, akademik çevrelerde olduğu kadar sosyal alanlarda çok okunan eserler arasındadır.¹⁰¹ Bu gelişmeler göstermektedir ki din psikolojisi dünya çapında pek çok araştırmanın yapıldığı önemli bir araştırma alanıdır ve zaman içerisinde alanı giderek genişlemiştir. Diğer taraftan din psikolojisi araştırmalarının gelişimi içinde bulunduğu kültürden etkilenmiştir. Türkiye özelinde bu alan, diğer ülkelerdeki din psikolojisi çalışmalarını kapsamakla birlikte kendi özel alt araştırma alanlarını da oluşturacak zenginliktedir.

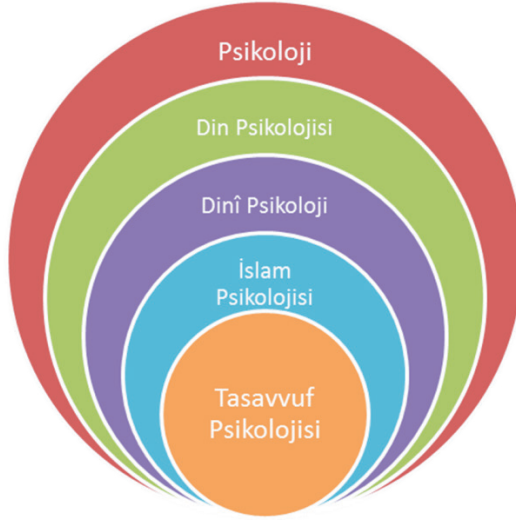
Yukarıda ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaya çalıştığımız üzere, kurulduğu günden bu yana din psikolojisi çalışmaları içerisinde dini psikoloji denebilecek çalışmalar hep var olmuştur. Günümüzde de bu şekilde yapılan çalışmalar azımsanmayacak kadardır. Merkezinde belli bir dini gelenek olduğu için farklı dinlerin farklı psikoloji araştırmaları söz konusudur. Budist psikoloji, Hristiyan psikoloji, Yahudi psikoloji gibi eserlere literatürde rastlamak mümkündür. İslam özelinde yapılan çalışmalar *İslam psikolojisi* gibi genel bir isimle anılabilir. Tasavvuf psikolojisi ise İslam dairesi içerisindeki sufi geleneğin bakışına odaklanarak psikolojik araştırma yapılan alan için kullanılabilir. Şu halde karşımıza genelden özele doğru araştırma alanları dizisi çıkmaktadır:¹⁰² Psikoloji – Din Psikolojisi – Dini Psikoloji – İslam Psikolojisi – Tasavvuf Psikolojisi. Her ne kadar bu alanlar arasındaki sınırlar çok

100 Glenn Hartelius et al., "Transpersonal Psychology: Defining the Past Divining the Future", *The Humanistic Psychologist*, V. 35, I. 2, 2007, s. 149.

101 Ayten ve Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 32-33.

102 Ayten ve Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 30.

keskin olmasa da, din psikolojisi literatürü bu genel bir sınıflamayı mümkün kılacak bir doygunluğa ulaşmıştır.

Şekil 2: Genelden Özele Psikolojik Araştırma Alanları¹⁰³

İlk eserlerden günümüze Türkiye’de yapılan din psikolojisi çalışmalarında da bu modelin bölümlerini görmek mümkündür. Din psikolojisi alanındaki ilk eser olarak kabul edilen Hilmi Ziya Ülken’in (1924) “Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri” isimli iki makalesi¹⁰⁴, James’in görüşlerini Anadolu mutasavvıflarının görüşleriyle karşılaştırması açısından tasavvuf psikolojisi alanında dahil edilebilir. Dahası Ülken, 1946 yılında “Tasavvuf Psikolojisi” ismini taşıyan bir makale¹⁰⁵ daha yayınlamıştır. Türkiye’de *Din Psikolojisi* ismini taşıyan ilk eser¹⁰⁶ Bedii Ziya Egemen’e (1952) aittir ve din psikolojisinin tarihi, konuları ve metotlarını kapsamaktadır. Ardından Osman Pazarlı (1968), *Din Psikolojisi* kitabı¹⁰⁷ yazmıştır. Bu iki kitap din psikolojinin temellerini atması açısından önem taşımaktadır. Tasavvuf psikolojisi incelemesinin din psikolojisinden önce yapılmış olması, Türkiye’nin kendine has dini ve kültürel biriminin bir yansımasıdır. Dönemin Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Uzmanı Mehmet Tevfik’in (1975) kaleme aldığı *Ruhi Bunalmalar ve İslam Ruhiyatı* isimli eser¹⁰⁸ de batıda ortaya çıkan psikoloji görüşlerini Kur’an ayetleri ve Hz. Muhammed’in hadisleri ışığında değerlendirmeye

103 Ayten ve Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 30.

104 Hilmi Ziya Ülken, “Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri: Burak Baba, Geyikli Baba”, *Mıhrab*, S. 13-14, 1924; Hilmi Ziya Ülken, “Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri: Hacı Bektaş-ı Veli”, *Mıhrab*, S. 15-16, 1924.

105 Hilmi Ziya Ülken, “Tasavvuf Psikolojisi”, *Üniversite Konferansları: 1944-1945*, İstanbul 1946.

106 Bedii Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, Ankara 1952.

107 Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1968.

108 Mehmet Tevfik, *Ruhi Bunalmalar ve İslam Ruhiyatı*, İstanbul 1975.

tabi tutması açısından bir İslam Psikolojisi eseri sayılabilir. Neda Armaner'in (1973) *Psikopatolojide Dini Belirtiler* isimli eseri¹⁰⁹ İslam veya tasavvuf özeline kalem alınmamıştır. Patolojik davranış ile dini davranışın sınırlarını psikolojik açıdan ele alan eser, başarılı bir din psikolojisi eseridir. Belma Özbaydar'ın (1970) araştırması *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma* isimli çalışması¹¹⁰ ise din psikolojisi alanındaki ilk alan araştırmasını yaparak din psikolojisinin bilimsel yöneme dayanan tarafının Türkiye'deki başlangıcı olmuştur. Böylece din psikolojisi alanının ilk eserleri dahi farklı yaklaşımları yansıtmaktadır. 1949 yılından beri İlahiyat Fakülteleri'nde ders veren ve yayın yapan Din Psikolojisi anabilim dalı bugün pek çok çalışmayla gelişmiş durumdadır. Din psikolojisi anabilim dallarının ilk profesörleri arasında sayılan Hayati Hökekleli'nin (2010) *İslam Psikolojisi Yazıları*,¹¹¹ Habil Şentürk'ün (2008) *İbadet Psikolojisi: Hz. Peygamber Örneği*¹¹² ve Hasan Kayıklık'ın (2011) *Tasavvuf Psikolojisi*¹¹³ isimli eserleri de dini psikoloji yaklaşımının alt dallarına örnek olarak verilebilir. Bu alanda yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinin konularına bir göz atmak, hem bu konu zenginliğini hem de geliştirmiş olduğumuz modelin karşılığa dair izler taşımaktadır.¹¹⁴

Değinilen modelin özellikle Türkiye'deki din psikolojisi çalışmaları için işlevsel olduğu kanaatindeyiz. Nitekim ülkemizde alan dışından olanlar din psikolojisi ile İslam psikolojisini eş anlamlı algılayabilmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların da dindar insanlar üzere kurulu olduğunu düşünebilmektedir. Oysa din psikolojisi, çok daha geniş bir araştırma alanına sahiptir. Tek Tanrı inancına dayanan teist görüş, Tanrı'nın dünya işlerine karışmadığını düşünen deist görüş, din ve Tanrı gibi konulara ilgi duymayan agnostik görüş, Tanrı'nın var olup olmadığı konusunda şüpheleri olan septik görüş ile din ve Tanrı'nın var olmadığına inanan ateist dünya görüşlerinin hepsi din psikolojisinin inceleme alanı içerisindedir. Burada belirtmek gerekir ki araştırmacının kişisel görüşü ne olursa olsun farklı din ve kültürden örneklerle çalışabilir. Gerekli bilimsel donanımına sahip olduktan sonra çalışmalarında psikolojinin veya din psikolojisinin farklı yaklaşımlarını benimseyebilir. İslam psikolojisi, dini psikolojinin bir alt dalı konumundadır ve tarih boyunca Kur'an ve sünnet etrafında şekillenen ilmi birikime psikolojik açıdan yaklaşır. Tasavvuf psikolojisi ise çok daha spesifik bir alana işaret etmektedir. Tasavvuf psikolojisinin günümüz Türkiye'sindeki popülaritesi, onun din psikolojisinin tamamı olarak algılanmasına yol açmamalıdır. Ta-

109 Neda Armaner, *Psikopatolojide Dini Belirtiler*, Ankara 1973.

110 Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1970.

111 Hayati Hökekleli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, İstanbul 2010.

112 Habil Şentürk, *İbadet Psikolojisi: Hz. Peygamber Örneği*, İstanbul 2008.

113 Hasan Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, Ankara 2011.

114 Bkz. Kenan Sevinç, "Türkiye'de Din Psikolojisi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler Üzerine Bir İnceleme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, S. 2, 2013.

savvufi tecrübe din psikolojisinin konuları arasındadır ancak din psikolojisi araştırma alanı çok daha geniş bir düzlemde çalışmalarını sürdürmektedir.

Sunulan modelin, “psikoloji, din psikolojisi, dini psikoloji” şeklindeki basamakları tüm dünyadaki çalışmaları sınıflandırmak için uygundur. Sonrasında model istenilen dini öğretinin esas alınmasıyla devam edebilir ve seçilen dinin daha spesifik çalışma alanıyla devam edebilir. Yahudi psikolojisi-Kabala psikolojisi veya Budist psikolojisi-yoga psikolojisi gibi. Türkiye özelinde ise modelin bu kısmı için İslam psikolojisi-Tasavvuf psikolojisi basamakları işlevsel görünmektedir. Söz konusu model, din psikoloji alanına ilgi duyanlar ve bu alanda çalışan genç araştırmacıların zihinlerini netleştirmeye katkı sağlamak için hazırlanmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

İnsanın kendine ve yaratıcısına yönelik sorgulamaları her dönemde var olmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak tarih boyunca düşünür, yazar, şair ve din adamları insana ve kutsal varlığa yönelik pek çok görüş ileri sürmüştür. Temelde insanı inceleyen psikoloji, bu görüşlerin bir dizi gelişmenin ışığında değişmesi sonucunda bilim dalı haline gelmiştir. Psikoloji, kurulduğu günden itibaren insanın inanç dünyasına dair konulara ilgi duymuştur. Bu ilgi farklı dönemlerde artıp eksilse de din ile psikoloji ilişkisi hiçbir zaman tamamen kopmamıştır. Din psikolojisinin varlığını, dine yönelik ilginin dini tecrübeye kaymasına borçlu olduğu söylenebilir. Bununla birlikte hem insanın dini tecrübesine hem de dini öğretiyi esas alan yaklaşımlar din psikolojisi içerisinde her dönemde kendine yer bulmuştur. Diğer taraftan genelde psikoloji özelde ise din psikolojisinin insana dair bulguları pek çok konuya ışık tuttuğu gibi yeni soru ve araştırma alanlarının kapısını da aralamıştır. İnsana yönelik farklı yaklaşımlarla kapsamı genişleyen psikolojinin tecrübesi din psikolojisine de yansımıştır. Nitekim insanı etkileme ve dönüştürme gücüne sahip olan din, onun tüm hayatında kendini hissettirmektedir. Bu durum da psikolojinin bir alt dalı olsa dahi din psikolojisinin kapsamının psikoloji kadar genişlemesi ile neticelenmiştir. Diğer taraftan zaman içerisinde dünya genelinde yaşanan değişimler, farklı kültürlerin etkileşimini de kolaylaştırmıştır. Böylece dünyanın farklı noktalarında ortaya çıkan yeni bir düşünce eskisinden çok daha hızlı yayılabilmektedir. Bu da toplumsal bir dönüşüm anlamına gelmekte, insanın tecrübesi, bireysel, kültürel ve dini arka planın etkisiyle değişmektedir. Psikolojinin dinamik ve geniş alanı alt araştırma dallarını ortaya çıkarmıştır. Günümüzde benzer bir durumun din psikolojisi için de geçerli olduğu söylenebilir. Din psikolojisi içerisinde dini psikoloji yaklaşımının her dönem var olduğunu söylemek mümkündür. Bugün dini psikoloji yaklaşımının alt dalı sayılabilecek İslam psikolojisi, Budist psi-

kolojisi araştırma alanları literatürdeki yerini almıştır. Dahası kendi tarihi, dini ve kültürel mirasının etkisiyle öznel bir tecrübe yaşayan Türkiye'deki din psikolojisi çalışmaları için ise bu tabloya bir de tasavvuf psikolojisi alt dalı eklenmelidir. Böylece akademik birikimi inceleyerek elde ettiğimiz model şu şekilde özetlenebilir:

“Psikoloji, insanın duygu, düşünce ve davranışlarını inceleyen bilim dalıdır. Din psikolojisi ise bireyin inanmayı tercih edip etmemesinin onun hayatı üzerindeki etkileri inceleyen bilim dalıdır. Dini psikoloji, belli bir dini geleneği esas alarak yapılan din psikolojisi çalışmalarını kapsamaktadır. Hıristiyan psikoloji, Budist psikoloji, İslam psikolojisi bunlar arasında sayılabilir. İslam psikolojisi, Kur'an ve sünnet başta olmak üzere İslami öğretinin temelinde yapılan psikoloji çalışmalarından oluşur. Tasavvuf psikolojisi ise, İslam'ın deruni formu olan tasavvufi yaşantıyı psikolojik açıdan inceleyen spesifik alandır”.¹¹⁵ Bu model, din psikolojisinin alanı ve içeriğini daha net şekilde ifade etme potansiyeline sahiptir.

Türkiye'de din psikolojisi alanı uzun yıllardır önemli çalışmalara imza atmaktadır. İnsanla birlikte yeni konular da yeni gelişmelerden etkilenmekte ve çeşitlenmektedir. Bu nedenle araştırma alanları dönem dönem yeniden yapılanmaya gitme ihtiyacını hisseder. Makalede değinilen model, bu ihtiyaca cevap verme amacıyla geliştirilmiştir. Diğer taraftan din psikolojisinin kapsamı yeni gelişmeler ve yaklaşımlarla değişmeye devam etmektedir. Din ve maneviyatla ilgili yeni tartışmalar, pozitif psikoloji ve din ilişkisi, internetin din algısına etkileri gibi güncel konular alanı bulunduğu yerden daha farklı noktalara taşıyacak gibi görünmektedir. Din psikolojisine yönelik sosyal ve akademik alanda yükselen ilginin sağlam zemine oturması için zaman içerisinde çerçevesinin yeniden çizilmesi gerekecektir.

Kaynakça

- ALLPORT, Gordon W., *Birey ve Dini*, (çev. Bilal Sambur), Ankara 2005.
- ARGYLE, Michael and Hallahmi Benjamin, *The Social Psychology of Religion*, London and New York 2013.
- ARMANER, Neda, *Psikopatolojide Dini Belirtiler*, Ankara 1973.
- AYTEN, Ali, *Erdeme Dönüş: Psikoloji ve Mutluluk Yolu*, İstanbul 2014.
- AYTEN, Ali; Koç, Mustafa ve Tınaz, Nuri (Ed.), *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik* (2 Cilt), İstanbul 2016.
- AYTEN, Ali (Ed.), *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*, İstanbul 2017.
- AYTEN, Ali ve Düzgüner, Sevde, *Tasavvuf Psikolojisi*, İstanbul 2017.
- BABAOĞLU, Ali, *Psikiyatri Tarihi*, İstanbul 2002.
- BATSON, Charles Daniel; Schoenrade, Patricia and Ventis, W. Larry, *Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective*, New York and Oxford 1993.
- BAYMUR, Feriha, *Genel Psikoloji*, İstanbul 1994.
- BELZEN, Jacob A., "Methodological Concerns in the Psychology of Religion: Continuities, Losses and Transforming Perspectives", *Religion*, V. 35, 2005, ss. 137-165.
- BENJAFIELD, John G., *A History of Psychology*, Needham Heights 1996.
- BERKELEY, George; *İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine*, (çev. Halil Turan), Ankara 1996.
- BRUNO, Frank, *Psikoloji Tarihi*, (çev. Gül Sevdiren), İstanbul 1996.
- BUDAK, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara 2003.
- CARLSON, Neil et al., *Psychology*, Massachusetts 2000.
- CRAPPS, Robert, *An Introduction to Psychology of Religion*, Georgia 1986.
- CÜCELOĞLU, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul 2004.
- DARWIN, Charles; *The Origin of Species*, New York 1909.
- DÜZGÜNER, Sevde, *Maneviyat Algısı ve Diğerkâmlıkla İlişkisi (Kan Bağışi Örneğinde Türkiye ve Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013.
- DÜZGÜNER, Sevde ve Şentepe, Ayşe, "Characteristic Themes in Psychology of Religion in Turkey: Muslim Thinkers' Views about Human Psychology and Psychology of Sufism", *Psychology of Religion in Turkey*, Netherlands and the US 2015.
- ERDEM, Ömer Faruk, "William James'in Gifford Konferansları ve The Varieties of Religious Experience İsimli Eserinin Yankıları Üzerine Bir Analiz", *Marife*, C. 13, S. 1, 2013, ss. 127-138.
- EAMES, Kevin J., *Cognitive Psychology of Religion*, Illinois 2016.
- EGEMEN, Bedii Ziya, *Din Psikolojisi*, Ankara 1952.
- EMERSON, James G., "Pastoral Psychology in the Dynamic of the New Millennium", *Pastoral Psychology*, V. 48, I. 4, 2000.
- FENN, Richard K. and Capps, Donald, *On Losing the Soul: Essays in the Social Psychology of Religion*, Albany 1995.
- FERNALD, Dodge, *Psychology*, New Jersey 1997.
- FREUD, Sigmund, *Psikanaliz Üzerine*, (çev. A. Avni Öneş), İstanbul 2004.
- FREUD, Sigmund, *Dinin Kökenleri / Totem ve Tabu*, (çev. Selçuk Budak), İstanbul 2006.
- FREUD, Sigmund, *Uygurluk, Din ve Toplum / Bir Yanılsamanın Geleceği* (çev. Selçuk Budak), İstanbul 2006.

- FREUD, Sigmund, "Saplantılı Eylemler ve Dinî Uygulamalar", *Dinin Kökenleri*, (çev. Selçuk Budak), İstanbul 2006, ss. 27-41.
- GÖCEN, Gülüşan, *Şükür: Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*, İstanbul 2012.
- GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1993.
- GÜNGÖRMÜŞ Kona; Gamze, *Batıda Aydınlanma Doğuda Batılılaşma*, İstanbul 2005.
- HARTELIUS, Glenn et al., "Transpersonal Psychology: Defining the Past Divining the Future", *The Humanistic Psychologist*, V. 35, I. 2, 2007.
- HOOD, Ralph and Spilka, Bernard, "A Chorological Overview of the Psychology of Religion", *Religious Studies and Theology*, V. 31, I. 2, 2012, ss. 129-146.
- HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara 2005.
- HÖKELEKLİ, Hayati, *İslam Psikolojisi Yazıları*, İstanbul 2010.
- HUNSINGER, Deborah van Deusen, *Theology and Pastoral Counseling: A New Interdisciplinary Approach*, Michigan 1995.
- JAMES, William, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, London 1962.
- JEEVES, Malcolm and Brown, Warren, *Neuroscience, Psychology, and Religion*, the US 2009.
- KARACA, Faruk, *Dini Gelişim Psikolojisi*, Trabzon 2016.
- KAYIKLIK, Hasan, *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*, Adana 2011.
- KAYIKLIK, Hasan, *Tasavvuf Psikolojisi*, Ankara 2011.
- KOENIG, H. G., McCullough, M., and Larson, D. B., *Handbook of Religion and Health: A Century of Research Reviewed*. New York 2001.
- KÖSE, Ali, "Psikoloji ve Din: Bir Dargın Bir Barışık Kardeşler", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, Din Psikolojisi Özel Sayısı, C. 19, S. 3, 2006.
- KÖSE, Ali ve Ayten, Ali, *Din Psikolojisi*. 5. Baskı. İstanbul 2015.
- LOCKE, John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, İstanbul 1996.
- LOEWENTHAL, Kate, *Din Psikolojisi*, (çev. Mustafa Ulu), Kayseri 2017.
- MASLOW, Abraham, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, (çev. Okhan Gündüz), İstanbul 2001.
- ÖZBAYDAR, Belma, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1970.
- PARGAMENT, Kenneth I., *Psychology of Religion and Coping*, New York and London 1997.
- PARGAMENT, Kenneth I., *Spiritually Integrated Psychotherapy*, New York and London 2007.
- PARGAMENT, Kenneth I. (Ed.), *APA Handbook of Psychology, Religion and Spirituality*, New York 2013.
- PARK, Crystal L. and Paloutzian, Raymod F. (Eds.), *Din ve Maneviyat Psikolojisi (2 Cilt)*, (çev. İhsan Çapcıoğlu ve Ali Ayten), Ankara 2013.
- PARK, Crystal L. and Paloutzian, Raymod F. (Eds.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, New York and London 2005.
- PAZARLI, Osman, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1968.
- PEKER, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, İstanbul 2003.
- REUDER, Mary E., "A History of Division 36", www.apadivisions.org/about/history, 1999, erişim tarihi: 28.07.2017.
- RICHARDS, Graham, *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*, (çev. Süleyman Topal ve Ali Yılmaz), İstanbul 2005.

- ROBINSON, Daniel N., *An Intellectual History of Psychology*, London, Sydney and Auckland 1995.
- SCHULTZ, Duane ve Schultz Sydney Ellen, *Modern Psikoloji Tarihi*, (çev. Yasemin Aslay), İstanbul 2002.
- SEVİNÇ, Kenan, *İnançsızlık Psikolojisi*, İstanbul 2017.
- SEVİNÇ, Kenan, "Türkiye'de Din Psikolojisi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler Üzerine Bir İnceleme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, S. 2, 2013, ss. 243-269.
- SKINNER, B. F., *Beyond Freedom and Dignity*, New York and Kanada 1972.
- SLYKE, James A., *The Cognitive Science of Religion*, London and New York 2016.
- SMITH, Roger, "The History of Psychological Categories", *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, V. 36, 2005, ss. 55-94.
- STEPHENS, J. M., *Educational Psychology*, New York 1956.
- ŞENTÜRK, Habil, *İbadet Psikolojisi: Hz. Peygamber Örneği*, İstanbul 2008.
- TEVFİK, Mehmet, *Ruhi Bunalmalar ve İslam Ruhiyatı*, İstanbul 1975.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri: Burak Baba, Geyikli Baba", *Mıhrab*, S. 13-14, 1924, ss. 434-448.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri: Hacı Bektaş-ı Veli", *Mıhrab*, S. 15-16, 1924, ss. 515-530.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Tasavvuf Psikolojisi", *Üniversite Konferansları: 1944-1945*, İstanbul 1946, ss. 193-206.
- VOLNEY, P. Gay (Ed.), *Neuroscience and Religion: Brain, Mind, Self, and Soul*, Lanham, Boulder, New York, Toronto and Plymouth 2009.
- WATSON, John B., *Behaviorism*, Chicago 1963.
- WEITEN, Wayne, *Psychology Themes & Variations*, Stamford 2001.
- WHITEHOUSE, Harvey and McCauley, Robert N. (Eds.), *Mind and Religion: Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity*, Walnut Creek, Lanham, New York, Toronto and Oxford 2005.
- WULFF, David M., *Psychology of Religion Classic and Contemporary*, , New York 1997.
- ZANGWILL, O. L., *Modern Psikolojinin Gelişimi*, (çev. Yılmaz Özakpınar), Konya 1990.